

THE SACRED BOOKS OF THE HINDUS

Translated by various Sanskrit Scholars

EDITED BY
MAJOR B. D. BASU, I.M.S.

VOL. XVIII.—PART I.
BRAHMOPANISAT-SÂRA SANGRAHA.

PUBLISHED BY
THE PÂÑINI OFFICE, BHUVANESWARÎ ASRAMA, BAHADURGANJ,

Allahabad

PRINTED BY APURVA KRISHNA BOSE, AT THE INDIAN PRESS,
1916

THE
BRAHMOPANISAT-SARA SANGRAHA

TRANSLATED BY
VIDYATILAKA

PUBLISHED BY
SUDHÎNDRA NÂTHA VASU
FROM THE PÂÑINI OFFICE, BHUVANESWARÎ ÂSRAMA, BAHÂDURGANJ,

Allahabad

PRINTED BY APURVA KRISHNA BOSE, AT THE INDIAN PRESS,

1916

PREFACE

No apology is needed for the inclusion of the *Brahmopaniṣat-Sāra Sangraha-Dīpikā* in the "Sacred Books of the Hindus" Series.

The manuscript was presented by a Dandī Swāmī at *Uttara Kāśī*, popularly known there as *Lāt Swāmī*, to a friend when he was there four years ago on his pilgrimage to *Gangotri*.

It contains selections from the *Upaniṣads*, and the texts are accompanied by a *tīkā*, named *Dīpikā*. The commentator's name is not given in the manuscript and we have not been able to find any information from any other source.

The selection has not been printed, so far as our information goes. As the name signifies, the selection contains the essence of the *Upaniṣads*. We welcome this lucky find of the manuscript in the heart of the *Himālayas*. Its publication, will be a useful addition to the literature of the *Upaniṣads*.

The object of the compilation is to place before the reader, in a small compass, the essence of the *Upaniṣad* teachings. Such a handy compendium is a desideratum in these days. One of the volumes of the "Sacred Books of the Hindus," already published, is the *Bhakti-ratnāvali*. That selection gives the pith of the *Bhakti Śāstra* culled from that encyclopaedic standard work the *Bhāgavata*.

The compiler of that compendium *Viṣṇu Puri* has attained, by his single work, a deservedly high place among *Vaiṣṇavas*; and, so long as the *Bhāgavata* will flourish as the great store-house of the teachings of *Vaiṣṇava Śāstra*, the *Bhakti Ratnāvali* may be counted to have as much length of useful life and fame.

The present compilation is to the *Upaniṣads* what the *Bhakti Ratnāvali* is to the *Bhāgavata*. It has, in about one hundred and fifty texts, culled from various *Upaniṣads*, given the pith of their teachings.

The modest compiler has preferred to remain anonymous. As *Viṣṇu Puri* is both the compiler of the selections and the author of the *tīkā*, which he named *Ratnamālā*, so the anonymous compiler of the *Brahmopaniṣat-Sāra-Saṅgraha* is most likely himself the author of the *tīkā*, which he has named the *Dīpikā*. The *Dīpikā* is a lucid commentary on the texts.

Unfortunately, the printing of both the text and the commentary is undertaken from a single manuscript, which was found to be incorrect and imperfect in several places. And, as there was no other manuscript or printed edition procurable, the printing of the text has been carried on with the aid of the printed editions of the Upanisads. The printing of the commentary was a more difficult task. Incorrect and imperfect in several places, its correction involved the exercise of much discretion. It is hoped, that the printed edition is free from the imperfections that were discovered in the manuscript.

The English translation of the texts, and the notes will, it is hoped, help the readers of the "Sacred Books of the Hindus" Series to follow the texts without much difficulty.

The translation is not a mere out and out copy taken from English renderings of the Upanisads that already exist. But it is the production of the translator's independent effort to elucidate the texts with the light of the *Dīpikā*.

Notes have been attached to the translations with the same object

ERRATA.

INTRODUCTION

Page	line			Read	
iii	19	For	12		11
27	7	,,	10	,,	70
29	5	,,	निर्णेतुं	,,	निर्णेतुं
38	8	After	पीत्वा the reading should be		चामरवारुणीम्
42	19	For	25. 10		26. 10
,,	16	,,	तीष	,,	दीष
49	21	,,	गृहा	,,	गृहा
..	27	,,	त्यते	,,	त्यन्ते
53	12	,,	यस्तु	,,	यस्त्व
59	9	,,	चयेषु सर्वं	,,	चर्ययेषु सत्यम्
,,	17	,,	सत्यं	,,	असत्यं
62	27	,,	न्यपि	,,	न्यप्य
65	7	,,	धीर्य	,,	धैर्य
67	5	,,	द्यौ	,,	द्यौः
,,	29	,,	क	,,	कं
68	10	,,	वक्तृणां	,,	वक्तृणां
69	21		O Rama	,,	to be deleted
70	16	For	सर्वात्म	,,	सर्वात्मा
,,	,,	,,	तत्त्वं मे त्वमेतत्	,,	to be deleted

INTRODUCTION.

I.

The word उपनिषद् is derived from the root सद्, with the prefixes उप and नि. The root सद् has more than one meaning. When it means to destroy, the term उपनिषद् would mean that the teachings in the philosophical works so named destroy the ignorance of their students—ignorance specially in regard to the nature of *Jīva* and *Brahma*.

As the root also means to sit, the name उपनिषद् may have been given to such teachings, because they required close sittings of the disciple with his teacher (in the retreat of the forests). Hence also the sense of secret teaching. Such teachings were not intended for the masses, but for the select few.

The number of the Upaniṣads varies according to different authorities. Each of the four Vedas has its particular Upaniṣads assigned to it. The total number, according to some estimate, is 1,180. Of these 108 have been recovered and recognised, and printed and published. The first Devanagari edition of the 108 Upaniṣads was, we believe, brought out by the late Tookaram Tatya, F. T. S. of Bombay, in the Eighties of the last century. It was correctly printed and moderately priced. Since then a cheaper and very handy edition has been brought out in Bombay.

Sankarācharya has left commentaries on the twelve principal Upaniṣads only. These are *Isāvāsya*, *Kena*, *Kātha*, *Prasna*, *Mundaka*, *Māndukya*, *Taittīriya*, *Aitārīya*, *Śvetāśvatara*, *Chhandogya* and *Bṛihadāraṇyaka*.

There are reasons to suspect that spurious ones have been from time to time smuggled in and have passed as genuine articles. One such is the *Allopaniṣad*, composed, it is believed, in the time of the Mogul Emperors of India.

English translations of the principal Upaniṣads were brought out by Dr. Roer and Rājā Rājendralāla Miṭtra under the auspices of the Asiatic Society of Bengal. These were collected and reprinted in a handy volume, and published by Mr. Tookaram Tatya of Bombay, the publisher of the Devanagari edition of the 108 Upaniṣads.

In recent times, Rai Bahadur Sris Chandra Vidyārṇava, the learned and laborious Anglo-Sanskrit scholar of Allahabad, has brought out translations of the *Bṛihadāraṇyaka* and several other Upaniṣads; and they form part of the Sacred Books of the Hindus Series.

Translations in the chief vernaculars have also been and are being brought out, and the study of the Upanisads is thus being popularised in India. Râjâ Râm Mohan Ray began this work of popularising the study of Upanisads in Bengal, about a hundred years ago. His discourses and translations, both in English and Bengali, will be found in his collected works, published by the enterprising founders and conductors of the Panini Office publications, Bahadurganj, Allahabad.

The teaching of the *Upanisads* go by the name of *Vedanta*. *Vedanta* literally means the latter portion of the *Vedas*. The literature of *Vedanta* comes after the Samhitâ and Brâhmana portion of Vedic literature.

It may also be noted that the *Karma Kânda* is dealt with in the first part. The *Karma Kânda* is concerned with the ritualisms and sacrifices performed to propitiate the Deity in his various manifestations. The motive of making such performances is the acquisition of certain benefits, in the shape of the fulfilment of some desires or the expulsion of some evils. The philosophy of the *Karma Kânda* has its own distinct literature, and is designated *Pârva Mîmânsâ*.

The other philosophy, *viz*, of *Jñâna Kânda*, has the name of *Uttara Mîmânsâ*, *i e*, the latter, coming after *Pârva Mîmânsâ*. To the student of the history of Indian philosophy it will be an interesting study as to why the study of *Pârva-Mîmânsâ* has dwindled almost into nothing; and, on the other hand, the study of *Uttara-Mîmânsâ* has prospered, not only inside Vedic India, but outside its boundaries. The reason may be briefly noted here.

Vedic ritualism is confined to the priestly classes. The privilege of the performance of *Yajñas* is exercised by the very select few. Proficiency is acquired by years of theoretical and practical work.

With the gradual decline of learning and Vedic religious rites (sacrificial performances) the higher branches of the study of the *Pârva-Mîmânsâ* has fallen into disuse. For the ordinary and every day services and ceremonials, manuals have been compiled, and they serve the purpose of meeting the requirements of Hindu Society. Even in *Kâśi*, the number of scholars who have given themselves to the pursuit of the higher study of the *Pârva Mîmânsâ* may be counted at one's finger-ends.

Whereas the study of the *Uttara Mîmânsâ* has not only got hold of the literary classes among the Hindus, but has interested the students of philosophy outside the ranks of Hinduism. Dealing as it does with questions of human interest in general and not of class interest only, *Uttara Mîmânsâ* or *Vedanta*, has a fascination for every enquiring mind. It had

a claim for Dârâ, the heir to the Moghul Empire of Mohammadan India ; and a European philosopher, Schopenhauer, burst into rapturous praise of the Upanisads on his happy acquaintance with it, in a Latin translation of the Persian version by the Moghul prince just named. The Vedanta has been popularised, both through the medium of Sanskrit and the Vernaculars. Numerous works have been written to help the spread of Vedanta in all the principal vernaculars of India.

The Yoga Vâsistha has done to some extent to Vedanta what the Bhâgavata has done to *Bhakti* Śâstra. Its Hindi version is very popular among the religious Sadhus of Upper India, especially in the Punjab. There it has found its readers among ladies of the higher class Hindus, as Tulsidâsa's Râmâyana elsewhere in Hindi-speaking Hindusthan.

The saints of Mahârâstra, from Jñâneswar downwards, have rendered the same service to Vedanta in the Deccan.

In Bengal, the Nyâya philosophy and the Tântika and Vaiṣṇava Bhakti Śâstra have had their predominance for centuries, but the Upanisads inspired Raja Ram Mohan Roy to give to Bengal and to India the reformed mode of Divine worship, that goes by the designation of *Brâhma-Dharma*. And it was, a son of Bengal, Swami Vivekânand, a disciple of Paramahansa Râmkṛṣṇa, who carried the flag of Vedanta to distant Chicago in America and initiated there some earnest minds into his discipleship who followed him to the land which has given birth to Vedanta.

Southern India—the Presidency of Madras, including the Native States, has the claim to be the birth-place of modern Vedanta, inasmuch as the great expositors of the Advaita, Viśiṣṭâdwaita, and Dvaita systems were born there. Hindu learning and Hindu thought there was not so much upset by the Mohammadan invasion from the north, its force being much spent till it reached there, and Islamic influences did not affect Hindu Society so much in Southern as it did in Northern India. Both Veda and Vedanta kept their hold firmer there than elsewhere. Vedantic study is carried through what is technically designated as the *प्रस्थान त्रयी* (prasthâna-trayî, the three procedures, i.e., (a) the Upaniṣad, (b) the Vyâsa Sûtras, (c) the Bhagvadgîtâ. The exposition of each of these varies according to the school of thought to which the commentator belongs.

The Principal Schools of Vedanta are.—1st—the Advaita ; 2nd—The Viśiṣṭâdwaita, 3rd—Dvaita. Śrî Sankarâcharya born in a Malayam-speaking district of the southernmost part of India, was the great expositor of the Advaita system.

The great महावाक्य (Mahāvākya) सर्वं खल्विदं ब्रह्म (verily, all this is Brahma) and तत्त्वमसि (That thou art) and similar other, form the key-stone of the Advaita system

He also promulgated the doctrine of मायावाद (Mâyâ Vāda) The illusoriness of the phenomenal world—the unreality of the manifestation of the *One*, who alone is *Real*, and the identity of the nature of the individual and Supreme Soul, is brought out very clearly in the *Advaita* doctrine.

The Viśiṣṭādvaita holds that Prakṛiti (the inanimate world) is as much a reality as the individual souls. They form the body as though, of the Supreme Brahma. the Viśiṣṭādvaita discards the मायावाद the doctrine of illusoriness) of Sankara

Śrī Rāmanujāchārya, the great leader of this school, was born somewhere near Kānchipuram (modern Conjevaram), near Madras, some centuries after Śankara. His followers are called Śrī Vaiṣṇavas. The manifestation of Brahma, in the form of Viṣṇu, is their deity, whom they worship, and also Rāma and Kṛiṣṇa, the incarnations of Viṣṇu.

They accept the personality of the God they adore—endowed with supreme powers, which he exercises as Creator and Ruler. Here is a couplet from the *Vedānta-Saṅgraha* of Rāmānuja —

वासुदेवः परं ब्रह्म कल्याणगुणसंयुतः ॥

भुवनानामुपादानं कर्त्ता जीवनियामकः ॥

Vāsudeva (Viṣṇu) is the supreme Brahma, endowed with all the auspicious virtues. He is the material cause of the worlds. He is the Creator, the Ruler (controller) of the individual living beings, *i e.*, He is both the विभिन्नकारणं (efficient cause) and उपादानकारण (the material cause).

Both चित् and अचित् (the animate and the inanimate creation) are a part of Him. They are real, and not illusory. Brahma is *constituted* of these. Hence the name Viśiṣṭādvaita.

The Dvaita system holds that Spirit and Matter are not one, that *Īśvara* and *Jīva* are separate entities. There is no merging of the individual souls into the Supreme Spirit, even in the state of *Mukti*. This school is also Vaiṣṇavite in its devotional propaganda. The great leader of this school is Madhvāchārya, who lived some centuries after Rāmānuja. He also belonged to South India.

II.

The Brahmopanisat-Sāra-Saṅgraha-Dīpikā is a small selection of some Upanisad texts, to which is attached a Sanskrit commentary by an anonymous author. Perhaps the learned compiler of the texts is himself the commentator.

An English translation of the texts has been given under each text. The translation follows the *Dīpikā*, whose exposition of the texts inclines towards the devotional side of *Brahma-vidyā*.

The *Dīpikā*'s exposition of the very first text makes it clear that the *Saguna* nature of *Brahma* was to be placed in bold relief before the Vedantic student. Nor was he content with this initial endeavour to render service to the cause of the *Saguna* form of Brahmopāsanā. He does not stop there. Text No 31 preaches worship—such mental worship as a Vedantin is taught to offer—*viz*, his self sacrifice—the resignation of his little individual self to the great cosmic One, to realise that he himself has no separate entity, that the Cosmic One is the all in all.

This spirit of Brahmopāsanā forms the key-note of the *Dīpikā*. Of course, the identity in nature of the *Jīva* and the *Brahma* is the prominent teaching throughout, and the *summum bonum* of life is to become at one with Him. And this is the goal which the human spirit yearns after. When he reaches it, he is in bliss.

To reach this goal, there are more ways than one. The temperament of the seeker after God—the capacity to comprehend the great truth varies in different individuals. So, although the common object is to attain liberation from the miseries of life, which are the inevitable accompaniments of life, the method of attaining it is not one. More than one method has been preached by teachers, and various schools of thought have been the outcome of different teachings. Of course, all teachers accept the Vedas and the Vedānta as their Scripture to guide them. But the interpretation of the texts of the scripture differs, and each school thinks it has got the right road to reach the goal.

The divergent roads, which the different schools of thought have taken, have led some of them to opposite extremes. Take, for instance, the beliefs of the Advaita-Vādi and the Dvaita-Vādi.

The former holds that the *Jīva* and *Brahma* are one and the same in their nature. And as soon as the *Jīva* comes to realise the identity of the two, the gulf of separation is bridged.

The Dvaita-Vādi, on the other hand, holds that such a merging of the individual consciousness into the Cosmic consciousness is impossible. And the very thought is sacrilegious. He holds that the path of devotion,

(of worship to the Lord by the devotee), of prayer, will lead to the happiness of the Jiva. The school of thought to which the author of the *Dīpikā* belongs, respects the spirit of devotion, and holds that this spirit prepares him to approach nearer and nearer till his individuality is lost and the devotee is merged in the Deity. So long as the Jiva has worldly desires and ambitions to indulge in, the gulf of separation will continue to separate him from Brahma. Complete union will result by the forgetfulness of self. **आप गवा वो तौ शौ पावो** Lose yourself then you will find the Lord is the pithy reproduction of this Vedantic teaching that finds expression in one of the hymns sung by a Sikh Guru. The path of Love leads to this forgetfulness. And the sacrifice of self at the altar of the Lord is the individual's highest worship. **सर्वं खल्विदं ब्रह्म** "All this, verily, is Brahma." This brings the believer to love his neighbours, including the least and lowest of living beings. Altruistic regard for the good of others, to the extent of sacrificing his own good, is included in this path of Love. The true Vaiṣṇava (the devotee of the Eternal Pervader) is the true Vedāntin. He clings to his symbol of the Deity, he sees in that symbol—whether that symbol is the Great Luminary that shines in the firmament, or the image of clay, stone or metal, whether such image represents the Deity as the Father or the Mother, or the Lord, the Bridegroom of the brides who seek their lord. The individual forgets his own creature comforts—nay, his own existence as a separate being, so intense is his or her feeling. It is such forgetfulness of self that ends in the merging of the one in the other. This is the **परामक्ति** (*parā bhakti* the highest devotion) of the devotee to his Deity. Those whose temperament is more of **विचार** (the exercise of the intellect) and less of **प्रेम** (love)—they take to analyse the *Mahāvākyas* (the great texts of the Vedānta) and find by the force of arguments that Jiva and Brahma are one. They meditate in their cloisters, in the solitude of the forests, the unity of the individual with the Cosmos. Society disturbs their meditations. They feel at one with Him when no one comes between Him and the subject of their thoughts. He does not loudly repeat the name of his Beloved, like the Vaiṣṇava, Śaiva or Śākta devotee. He is fond of silence, of being buried in his own thoughts. May he find peace in that way. Should any one quarrel with him because it is not agreeable to his own way of reaching the goal?

The lover of his brother man, who goes to nurse the leper and dies of the infectious disease, sacrificing his life in his endeavour to do good to a fellowman, has as much title to union with the Lord as the silent ascetic, who sees Brahma all round, provided the service of the former to

his suffering neighbour did not proceed from selfishness, the love of fame, the ambition to find a high place here on the earth or in the heaven.

No, the pious service should be rendered for the sake of the Lord, for the sake of Humanity. For love to His creatures, is love to the Lord. It must be pure, unselfish love. This is the **निष्काम कर्म** teaching, as given in the *Gitâ*. Compare text 92, quoted from *Dhyânavindu Upaniṣad*.

This **निष्काम कर्म** (unselfish service), this **निर्वासनचित्त** (a mind free from selfish desires), is the test of a true Vedântin.

Vedânta is sometimes charged by hostile critics as a system of philosophy that corrupts the morals inasmuch as the sense of *meum* and *teum* being loosened, morality is slackened. But the accusation is misplaced. A Vedântin is not to gratify his senses, so as to injure another. For such a gratification is suicidal. There is no "another" in the sight of a Vedântin. To injure another is to injure himself. A severe preparatory training is a necessary qualification to Vedântic study and the leading of a Vedântic life.

This training consists in what is technically designed **साधनचतुष्टय** (the fourfold methods which the aspirant has to practise) and the **षट् सम्पत्ति** (the six excellences with which the aspirant is to be endowed).

These are enumerated in the Vedânt-sâra and other elementary treatises.

A severe ascetic training which enjoins the restraint of animalism, the indulgence and gratification of the senses, is imposed on the seeker of the knowledge of Vedânta.

यमः (Yama) and **नियमः** (niyama) have to be practised to chasten the life of the practical student.

The following virtues fall under the head of **यम**

अहिंसा (Ahimsâ)—abstaining from the infliction of injury to another.

सत्यम् (Satya)—Truth.

अस्तेय (Asteya)—Refraining from appropriation of what is not one's own.

ब्रह्मचर्यम् (Brahmacharya)—Chastity. Sexual purity and continence

अपरिग्रहः (Aparigraha) a vow of poverty—the refraining from receiving and possessing property except for the bare maintenance of life.

Such a moral life is to be led by one who aspires for the study of Vedânta.

In the face of it is it not preposterous to accuse Vedânta in the manner that some hostile critics have done?

Far from unloosening the moral sense, the grand teachings of the Upaniṣads form the basis of some of the great moral commandments of the scriptures of other religions whose missionaries bring forward such an accusation against Vedânta.

For example, "Love thy neighbour as thyself" is one such commandment of the Bible. This commandment can only be justified when viewed from the light of the Vedânta. To the question, why should I love my neighbour, the answer is given by Vedânta—"Because thou art the neighbour, he is no other than thyself. To love him, is to love thyself." So also the commandment, "Love thy enemies," is justifiable on the same teaching of the Vedânta. How else can you accept such a commandant?

It is by the aid of the grand texts of the Upaniṣads, such as सर्वं खल्विदं ब्रह्म and तत्त्वमसि that the principle on which such a commandment is based can be understood.

Take then, O ye seekers after truth, to the study of the Upaniṣads. And may this Essence of the Upaniṣads, the Brahmôpaniṣat-Sâra-Saṅgraha, Dīpikā-help you in your study!

श्रीः

श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीब्रह्मोपनिषत्सारसङ्ग्रहदीपिका ।

BRAHMOPANIṢAT-SĀRA-DĪPIKĀ.

यस्मिन्सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यः ॥ यश्च सर्वमथो नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः ॥
इह खलु सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन ॥ पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च
भाव्यम् ॥ नारायण एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यमित्यादिश्रुतिप्रतिपादितब्रह्मत्वध्वप्रद्योतक-
सकलोपनिषत्सारब्रह्मविद्यासारसंग्रहश्रुतिसमुदायार्थज्ञातृबोधनाय यथामति दीपिका
प्रद्योत्यते ॥ द्यां मूर्धानमिति ॥ :—

द्यां मूर्धानं यस्य विप्रा वदन्ति खं वै नाभिं सोमसूर्यौ
च नेत्रे दिशः श्रोत्रे यस्य पादौ क्षितिश्च ध्यातव्योसौ
सर्वभूतान्तरात्मा ॥ १ ॥

असौ प्रकाशात्मा परमेश्वरः ॥ सगुणनिर्गुणस्वरूपतया व्यवस्थित इति ॥
ध्यातव्यो निर्णेतव्यः ॥ तत्रादौ सगुणात्मानं विवृणोति ॥ असौ कथंभूतः सर्वभूतान्तरात्मा ॥
सर्वभूतानि चराचरात्मकं विश्वं अतः आत्मनि देहे यस्य । असौ कः । विप्रा वेदविदः यस्य
ब्रह्मणः द्यां स्वरितिमूर्धानं मस्तकं वदन्ति उपदिशन्ति । वदन्ति त्वनुवर्तनीयं । वै निश्चयेन खं
नभ इति नाभिं । सोमसूर्यौ चन्द्रादित्यौ नेत्रे । दिशः श्रोत्रे कर्णौ । क्षितिश्च भूरिति यस्य
पादौ वदन्ति । एवमेव चिद्रूपोत्तमाङ्गादिवर्णतया निर्गुणात्मानं वर्णयति । सर्वभूता-
न्तरात्मा सर्वभूतेषु, समस्तावयवांत आत्मा चिद्रूपतया संप्रतिष्ठित इत्यर्थः । १ ।

1. They who are versed in the Vedas speak of the
heavens as His head ; the sun and the moon as His eyes ;
the quarters (north and south ; east and west) as His ears ;
the firmament as His navel ; the earth as his feet. He is
to be meditated upon as the Inner Spirit of all beings.

NOTE.—In this text the Supreme Being is described both as *Saguna* and *Nirguna*, that is, as a Being, having a form and not having a form. As one having a form, He is to be meditated upon as One whose head is the heavens—whose eyes are the sun and moon, &c., &c. This is a figurative description of His form.

But He is also the formless One. As such an one, He is to be meditated on as the Inner Spirit that dwells within all beings. The worshipper of the Divine Being has his choice to contemplate on Him as endowed with a form, a gigantic figurative form, or, having no form at all, as the indwelling spirit in all objects.

The sun and moon are His Eyes, viewed from one aspect. Viewed from the other aspect, He dwells in them as their Inner Spirit, *i.e.*, their lustre proceeds from His refulgence. Compare *Gîtâ* (XV 12.) “That refulgence of the sun which illumines the world—that which is in the moon and in the fire, know it to be my light.” And there are other texts to support this view. *Âdityo Brahma* (The sun is Brahman). Brahman animates the Sun and is also identified with Him.

Bhigodeti Sûryah. The sun rises by His fear. When the devotee turns towards the rising sun and prays, it is not to the material orb of the luminary that he offers his prayer, but to the Indwelling Great Spirit, from whose shine the sun receives his lustre.

The identification of the two—the material orb and the Divine Lighter of the orb—has led to sun worship. The sun has a place in the pantheon of the five Gods (*Panchâyatana*). Texts, such as *Sûrya atmâ jagatastasthutîşya* (the sun is the animating spirit of the moveable and immovable objects), are recited in the daily *Sandhyâ* prayers of the *Brahmanas*. The sun becomes the *Pratîka* (the symbol of Brahman). And *Saguna* worship has thus found support in this scriptural text.

So, too, the *Nirguna* aspect of the Deity. The Supreme Being pervades in all, as the Indwelling Spirit in each and every object that we see. His immanence is declared in this and other texts of a like nature.

If He is immanent, He is therefore ever present. He is not far from us—we are surrounded by him. We are immersed in Him.

This compendium of *Śruti* texts has made a right beginning by presenting to the reader such an auspicious verse, dwelling on the double aspect of Brahman, the *Saguna* and the *Nirguna*.

एतदेव पुनरपि सगुणनिर्गुणात्मव्याख्यानतयाऽन्या श्रुतिर्हृदयति ।

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च
वेदाः ॥ वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्व-
भूतान्तरात्मा ॥२॥

हि निश्चये एष सकलकविविषयो नारायणः सर्वात्मकतया वरीवर्ति । एष कथंभूतः । सर्वभूतान्तरात्मा सर्वभूतानि बीजांकुरधदन्तरात्मनि हृदये यस्य । अथवा सर्वभूतेषु अंकुरबीजन्यायेन चिद्रूपं यस्य तद्यथा । अस्म्येति संयोजयेत् । अग्निरस्य नारायणस्य मूर्द्धा मुखं भवति । चन्द्रसूर्यौ चक्षुषी भवतः । दिशः श्रोत्रे श्रवणे । वेदा ऋग्यजुःसामाथर्वणाः । अस्य वाग्विवृता वचनसमुदायो भवति । वायुरस्य प्राणः । विश्वं दृश्यादृश्यात्मकं स्थावरं जगमात्मकं च जगत् अस्य हृदयं । मनः सङ्कल्पविकल्पस्वरूपं भवति । पृथिवीपातालादिसप्तपुरवती भूमिः । पद्भ्यां अस्य चरणौ भवतः । एतल्लक्षणतया सर्वं ब्रह्मेति सिद्धमिति भावः । २ ।

2. Fire His head. The sun and the moon His eyes. The quarters His ears The Vedas His manifested speech. The air His breath. The universe His heart. The earth (sprang) from His feet He is the Inner Spirit of all beings—Mundaka, 2. 1. 4

NOTE—This text supports the preceding one. The Puruṣa is described here both as *Saguna* and *Nirguna*.

अथेदानीमस्य सर्वभूतात्मनो ब्रह्मणः पूर्वापरदिग्भागा अपि ब्रह्मैवेत्याह श्रुतिः ।

ब्रह्मैव वेदममृतं पुरस्तात्पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ॥

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतं तद्धि ब्रह्म ब्रह्मेवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥३॥

(मुण्डक २ । २ । ११ ।)

वेदं चिद्रूपं अमृतं कालाद्यपरिच्छिन्नं ब्रह्मैव पुरस्तात् अग्रतो भवति । पश्चादपि ब्रह्मैव । दक्षिणतश्च ब्रह्मैव । उत्तरतश्च ब्रह्मैव, अधश्च ब्रह्मैव । ऊर्ध्वं च ब्रह्मैव । अत्र दशदिङ्मध्यैयत्प्रसृतं विस्तरः । तदपि ब्रह्मैव । हि निश्चये इदं सदसत् दृश्यादृश्यं चराचरम् स्थूलं सूक्ष्मं च विश्वमपि ब्रह्मैव । अनेन प्रकारेण ज्ञेयज्ञानं वरिष्ठं श्रेष्ठमित्यर्थः ॥

3. Verily, this Brahma is before ; He is behind ; He is to the right ; He is to the left ; He is below ; He is above. He is spread all round—He is the totality—the entire universe—He is the Greatest, the Supreme.—Mundaka 2. 2. 11.

NOTE—Brahma is unconditioned.—कालाद्यपरिच्छिन्नं (not limited by time &c, &c)

इदानीं ब्रह्मणः स्वरूपविषयमाह ।

बृहच्च तदिव्यमर्चित्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति ॥

दूरात्सुदूरेण तदिहांतिके च पश्यन्ति हैव निहितं गुहायाम् ॥४॥

(मुण्डक ३ । १ । ७ ।)

तत्प्रसिद्धं ब्रह्म विभाति विशेषेण भासते । चकारः समुच्चयार्थः । तत्कथंभूतं बृहत्स्थूलम् । यदुक्तं वेदस्तुतौ । द्युपतय एव ते न ययुरंतमनंततया । त्वमपि यदंतराण्डनिचया ननु सावरणा इति । दिव्यं स्वर्गादिकज्ञानेन किञ्चिदनुमेयम् अतएवाचिंत्यरूपं इत्येतयाऽपरिज्ञेयविग्रहम् । सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरम् परमाणुतोपि सूक्ष्मतरं अत्यंतसूक्ष्मम् । अथवा प्रणवोऽर्धाद्धमात्रातोऽप्यणु । अनेन स्वरूपमुक्तं विषयं चाह । च पुनस्तदेव ब्रह्म दूरात्सुदूरेण अत्यन्तदूरमेव विभाति विराजते । यत इन्द्रियादिभ्योपि परतरं अगोचरं वास्ति । तदेव ब्रह्म इह प्रत्यक्षम् अन्तिके समीप एव यतस्तस्य चिद्रूपस्य सन्निधानतयाऽयोऽयस्कान्तमणिवज्जीवादिदेहावसानं सर्वं चेष्टते । ह निश्चये । ब्रह्मविदः तदेव ब्रह्म गुहायां निहितं कले-वरराजधानीमध्ये हृदयकमलासनोपविष्टं पश्यन्ति तदनुमापकैः तद्विधलक्षणतया निर्णयन्तीत्यर्थः । ४ ।

4. And He shines in his heavenly immensity, in His inconceivable form And He is also small, minuter than the minute. He is far and He is near. The Seers see Him in the cavity of their hearts.—Mundaka 3. 1. 7.

NOTE.—Incomprehensible is His form and nature as being apparently contradictory. He is both big and small. He is both far and near He is invisible, and yet is seen by the Seers inside their hearts. The head is elsewhere described as His capital city where He resides, as the sovereign of a state dwells in the capital of his kingdom.

पुनरपि तस्य स्थितिमाह श्रुतिः ।

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥

सर्वाध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥५॥

(श्वेताश्वतर ६ । ११ ।)

तदेव ब्रह्म अकर्तृकत्वान्नपुंसकलिङ्गविषयम् कर्तृत्वाच्च पुंलिङ्गविषयम् । यतः अकर्त्ता च स्वभावेन कर्ता चैव स्वभावतः इति न्यायात् तदेव ब्रह्मास्ति । कथंभूतः देवः ब्रीडनकः कथं ब्रीडति एक एवानेकीभूय दीव्यति । तथा चैकोहं बहुस्यामिति श्रुतेः । सर्वभूतेषु गूढः अनेकदेहावरणानि कृत्वोपविष्टः । कुत्रोपविष्ट इत्यत आह सर्वव्यापी खं वत्सर्वव्यापकः । सर्वव्याप्यपि सन्कुत्र तिष्ठतीत्यत आह सर्वभूतान्तरात्मा सर्वभूतानामाब्रह्मतृणपर्यन्तानां सकलदेहानामंतर्बहिरनुरोमं अंतरेव तिष्ठत्यात्मा स्वरूपं यस्य । कर्माध्यक्ष इत्यपि पाठे तु अयमर्थः उपाधिमधिष्ठाय तद्धर्मानीक्षते इत्यध्यक्षः भूतानां तत्कर्मणां तत्फलभोगानां च साक्ष्येव भवत्यात्मा निरवयवत्वाग्निष्क्रियत्वाच्च स्वयं कर्म किञ्चिन्न करोति नापि भुङ्क्त इत्यर्थः । सर्वाध्यक्षः सर्वजनानामध्यक्षः अधिकारी सकलमनोरज्ज्वालम्बकः । सर्वभूताधिवासः सर्वभूतानां समस्तजगतो निवासः ननु चेदीहग्विधं ब्रह्म तदानुल्लिखं स्यात् तस्माच्चदपि बंधनविषयमेव नेत्याह यतः साक्षी यः कश्चित्साक्षिभूतो भवेत्सोऽननुल्लिखो भवेत् तस्मान्मुक्त एव

सः ॥ ननु साक्षीमात्रत्वं कथं यतः चेता चिद्रूपः । अतएव केवल अनुलेपकारणदेहादिबुद्धिपर्यवसानसकलपदार्थव्यतिरिक्तः । अतएव निर्गुणः सत्त्वादिगुणातीतः । चकारः समुदायार्थः ॥५॥

5. One is He the Deity; He lies hidden in all objects He pervades all, He is the inner Spirit of all beings. He is the Presiding Controller He dwells in all objects. He is the Witness. He is the Perceiver (the observer) He is the Absolute—not formed of *Guṇas* (*Sattva*, *Rajas* and *Tamas*) *Śwetâśwatara* 6 11.

NOTE.—The text in the manuscript has सर्वोपचः — The commentary notices another reading कर्माप्यचः, which is found in the printed editions of the *Śwetâśwatara Upaniṣad*.

सर्वोपच means the controller of all कर्माप्यच means the controller of all कर्मा (action).

By चेता we have to understand that He is an intelligent Being, not a blind force.

He is the Witness, that is an observer of the actions of others, Himself being no actor. He being केवल—separate, not mixed in the affairs of his creatures, and therefore not responsible for their actions He is *Nirguṇa*—not constituted of the *Guṇas* (*Sattva*, *Rajas* and *Tamas*) All material objects are formed of these three *Guṇas*. Not so the *Puruṣa*—the dweller in the body, (derived from पुन्रि वेते,) and not the *Puruṣottama* (the supreme spirit) He is, therefore, not subject to the influences of the *Guṇas*. He is केवल—free, independent of the *Guṇas*. The word कैवल्य which means liberation (चेत) is derived from this word केवल This sense of the word कैवल्य is derived from the *Sāṅkhya* system of philosophy

ननु चैतद् ब्रह्म चिद्रूपादिगुणविशिष्टं तदानीं स्थूलादिशून्यान्तविश्वं कुतः प्रवृत्त-
न्तदाहश्रुतिद्वयम् ॥

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ॥
प्राणापानौ ब्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥६॥

(मुण्डक २ । १ । ७ ।)

चकार एवकारार्थः तस्मात्प्रसिद्धाद् ब्रह्मण एव देवा ब्रह्माविष्णुमहेश्वरेन्द्रवह्नियमा-
दयः बहुधा अनेकवर्णा अनेकगतयोनंतकर्माणः संप्रसूताः समुत्पन्नाः । तथैव साध्यादिदेव-
मनुष्यपशुपक्षिणश्च तस्मादेव जाताः । प्राणापानावित्युपलक्षणं अण्डजादिचतुर्विधसृष्टि-
चेष्टार्थं प्राणापानादिदशविधो वायुस्तस्मादेव समुत्पन्नः । ब्रीहियवावित्युपलक्षणं एतादृशवि-
द्वपरिरक्षणार्थं ब्रीह्यादिकं बहुविधमन्नमपि तस्मादेव जातं । च पुनः तेषां भूतानां चलप्रकृ-
तीनामेकत्र स्थित्यर्थं बलीवर्दगोदामवत्तपः श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यादिविधिश्चैतेषां विधानं च
तस्मादेव जातमित्यर्थः ॥ ६ ॥

6. From that Deity have sprung the various gods, the classes of celestial beings called *Sādhvās*; men; beasts and birds, the vital airs, the cereals (rice and barley &c, &c). From Him have sprung penance, faith, truth, the Brāhmanical life, the Śāstric ordinances *Mundaka* 2 1 7.

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वे अस्मात् स्यदंते सिंधवः सर्वरूपाः ॥

अतश्च सर्वा ओषधयो रसाश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यंतरात्मा ॥७॥

(मुण्डक २।१।६।)

अतो ब्रह्मणः समुद्रा अस्य जगतः परिभूषणार्थं समस्तरत्नाकराः तथैव गिरयः सुमेरु-हिमाचलादयः सुवर्णाद्याकरा अस्य जनस्य व्यवहारार्थं संजाताः । अस्माद् ब्रह्मण एव सर्व-रूपाः सिंधवः नाम गुणविशिष्टा गङ्गादिसरितः अस्य जगतः पापादिशोधनार्थं स्वर्लोकप्राप्त्यर्थं च स्यदन्ते । च पुनः अतो ब्रह्मणः सर्वा ओषधयः अस्य लोकस्य दुष्कृतकर्मफलभोग्यथाप्राप्तबहुविधरोगनिवृत्त्यर्थं समुत्पन्नाः । अस्माद् ब्रह्मण एवास्य विश्वस्य सुकृतकर्मफलभोगार्थं मधुरादिषट् रसाश्च समुत्पन्नाः । ननु तद् ब्रह्म किमत आह येन हेतुना भूतैः कारणादिकार्थान्तैः पदार्थैस्तिष्ठन्ते जीवंत इत्यर्थः । ननु तद् ब्रह्म कुत्र वर्तत इत्यत्राह । अप्रच्छिन्नस्वरूपः सर्वेषां प्राणिनामंतरात्मा हृत्कमलोपर्युपविष्ट इत्यभिप्रायः ॥७॥

7. From Him have sprung the seas and oceans and the mountains. From Him flow the rivers and streams of all sizes and shapes. From Him have sprung all the plants and herbs and juices and fluids. The world of matter is sustained by Him as its cause — *Mundaka* 2. 1. 9.

NOTE.—The above is a continuation of what is stated in the preceding text. Further elucidation of the cause and effect theory of Brahman and the phenomenal world is given in the next text.

नन्वेनेन ब्रह्मणा भित्तिरागलेखनीयुतच्चित्रकृच्चित्रवज्जगच्चित्रमुत्पादितं किं नेत्याह श्रुतिः ॥

यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गात्सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ॥

तथाक्षराद्विविधाः सौम्यभावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियांति ॥८॥

(मुण्डक २।१।१।)

यथा सुदीप्तात् प्रकर्षेण प्रज्वलितात्पावकात् बह्वेर्विस्फुलिङ्गा अग्निकणाः सहस्रशः अनेकशः प्रभवन्ति जायन्ते कथंभूताः सरूपाः कनककङ्कुणादिवन्मुद्घटादिवच्च जलोर्मि-वच्च तद्भूपाः तत्रैव लीयन्ते चेति शेषः । हे सौम्येत्येकवचनमुपलक्षणम् । हे सत्वस्थिता लोकाः ।

तथैवाक्षरादविनाशिनो ब्रह्मतत्वात् विविधा नाना प्रकारा भावा भूतानि तद्रूपाणि प्रजायन्ते
तत्र चैव ब्रह्मतत्त्व एव च अपिर्याति लीयन्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

8. As from the intensely heated fire thousands of sparks emanate, of similar colour and size, so, O gentle disciple, various objects emerge out of the Eternal One and merge again into Him —Mundaka 2. 1. 1.

नन्वद्भुतशक्तिमद्ब्रह्म कथं ज्ञेयमित्यत्राह ।

एषोणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश ।
प्राणश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन्शुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥६॥
(मुण्डक ३ । १ । ६ ।)

एष आत्मा प्रत्यक्षरूपः स्थूलरूपः अणुश्च सूक्ष्मतमश्च अतएवाद्भुतस्वरूपं ब्रह्म
चेतसा शुद्धमनसा वेदितव्यः । यस्मिन् शुद्धमनसि प्राणः श्वासरूपो वायुः पञ्चधा प्राणपान
समानोदानव्यानादिप्रकारैः संविवेशोपविष्टो भवति । यस्मिंश्च प्रजानां समस्तभूतानां-
प्राणः श्वासः चित्तं शुद्धमशुद्धमतश्च उक्तं चोपनिषत्सु । मनोहि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धं
मेव च । अशुद्धं कामसंकल्पं शुद्धं कामविवर्जितमिति । सर्वशब्देन च दशविधकारणादि
च ज्ञेयम् एतत्सर्वमोतप्रोतं तेनैव सर्वेषां प्रवृत्तिरिति भावः यस्मिन् विशुद्धे सति आदर्शो
प्रतिबिम्बमिव एष आत्मा प्रकाशस्वरूपं ब्रह्माविर्भवति प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

9. He, the Atma, is subtle and is perceivable by the mind. In Him enter the vital airs of five kinds, the life-breath of all living beings ; so also the mind, all are merged in Him. He is reflected in the pure mind, like objects that are reflected in a clear mirror. Mundak 3. 1 9.

To the enquiry, as to why is this difference in the size and shape of the evolved objects, when their cause, Brahma, is one, the answer is given as follows:

नन्वेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मैत्यादि श्रुतिसमुदाये न ब्रह्मण एकत्वमुक्तं चेदेवं तदुच्चनीचत्वं
स्थूलसूक्ष्मत्वं चास्य कथमित्यत्राह ।

अग्निर्यथैको भवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपं बभूव ॥
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥१०॥
(कठवल्ली ५ । ६ ।)

यथैको अग्निर्भवनं गृहं प्रविष्टो दाहको भवेत् तदा रूपं रूपं गृहस्योच्चनीचस्थूल-
सूक्ष्मस्थानान्येव रूपाणि तेषु तेषु प्रतिरूपस्तत्तदनु रूपो बभूव जायते तथैवैको नारायणः
सर्वभूतान्तरात्मा सर्वभूतेषु तिष्ठमानः रूपं रूपं अंतरुदारमनस्कतया बहिश्च गजमशक-
देहेषु उच्चनीचजातिषु च प्रतिरूपस्तद्रूपस्तादृशरूपश्च जातो भवतीत्यर्थः ॥१०॥

10. Just as fire is one when it enters into and burns material objects and takes the shapes of the objects it enters and burns, so does also the Inner Spirit enter various objects, and appear different in shape and size.—Katha, 5 9.

To the enquiry, whether Brahma is affected by the nature of the objects through which He pervades, the answer is as follows :

ननु सर्वव्यापको नारायणस्तदानुलिप्तः स्यादेव नेत्याह श्रुतिः ।

सूर्यो यथासर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यतेचाक्षुर्बैर्बाह्यदोषैः ॥

एकस्तथा सर्वभूतांतरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥११॥

(कठवल्ली ५ । ११ ।)

यथा सर्वलोकस्य चक्षुः यतश्चक्षुषामंतर्देवसारूपेण सूर्यो निवसति । तत्प्रकाशेन नेत्रं पश्यति अतएव सर्वलोकस्य चक्षुः सूर्यः चाक्षुषैर्नेत्रोद्भवैर्बाह्यदोषैः मांसरुधिराश्रुभिः अथवा पवित्रापवित्रपदार्थैर्न लिप्यते तथा सर्वभूतान्तरात्मैको नारायणो न लिप्यते यतः सर्वलोकानामध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकरूपेण त्रिविधेन दुःखेन बाह्याः व्यक्तिरिक्तो मुक्त एवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

11. Just as the Sun.—the eye of all—is not affected by the defects of the eyes of men—so the one pervading Inner Spirit of all is not affected by the troubles of the objects He pervades.—Katha, 5 11.

To the question why is there variety in the Universe when Brahma is one, the answer is as follows :—

ननु चेदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म तदा स्वर्गादिकं किं पृथग्भासते इत्यत्राह श्रुतिः ।

न च दिवो देवजनो न गोप्ता न चान्तरिक्षाणि न च भूमय इमा ॥

यस्मिन्निदं सर्वमोतप्रोतं च प्रोतं तस्मादन्यन्नपरं किञ्चनास्ति ॥१२॥

(अथर्वशिर ६ ।)

दिवः स्वर्महोजनस्तपः सत्यमिति स्वर्गलोकास्तस्माद्ब्रह्मणः पृथक् न संति न च तद्रोप्ता देवजनः सत् स्वर्गादिपालके ब्रह्मादिदेवगणाः पृथगस्ति न चान्तरिक्षाणि अमेकप्रकारत्वाद्बहुवचनम् भुवो लोकः पृथगस्ति । न चेमा भूमयः सप्तपातालसहितो भूर्लोकः पृथगस्ति किन्तु यस्मिन् ब्रह्मणि सर्वमिदं सकलं चराचरं देवतिर्यगादिरूपं जगत् ओतप्रोतं च यथा पटः सूत्रतंतुभिरोतः प्रोतश्च नानाभिधानो जायते तद्वदनेकरूपाभिधानैर्ब्रह्मैव भातीति भावः अतः कारणाद्ब्रह्मणोन्यदिदं नास्ति अथैव तस्माद् ब्रह्मणः परं किञ्चन नास्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

12. Brahma is not separate from the worlds variously designated, the *Mahar*, *Jana*, *Tapa*, and *Satya*. Neither are the ruling gods of these worlds separate from Brahma, nor are the several regions above and below the Earth separate from Him, nor the Earth itself. In Brahma all are interwoven. Nothing is separate from Him. Atharva Śira 6.

NOTE.—There are seven *lokas* (worlds) mentioned in the Hindu scriptures. They are *Bhūr*, *Bhuvā*, *Svar*, *Mahar*, *Jana*, *Tapas* and *Satya*. Each of these is the habitation of beings fit to live. These *lokas* have their own ruling gods.

The supremacy of Brahma who pervades through all, is declared as follows :

ननु कीदृशं ब्रह्मास्तीत्यत आह ।

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमे विद्युतो भान्ति कुतोयमग्निः ॥
तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥१३॥

(मुण्डक २ । २ । १० ।)

सूर्यः तत्र स्वप्रकाशे ब्रह्मणि सूर्याग्रे दीपवत् सूर्यादीनामभावत्वाद्वितीयत्वाच्च न भाति । एवमेव चन्द्रोदुगणे सौदामिन्यश्च न भाति यत्र सूर्यादयः प्रकाशस्वरूपा न भाति तत्र दार्वाग्नितोयमग्निः कुतो भासते । तमेव भातं तद्ब्रह्मैव भातं प्रकाशमानं अनुपश्चात्सूर्यानु-
सोमवत्सर्वं सूर्यादिकं भाति । एतद्विवृत्यथा तस्य ब्रह्मणे भासा तेजसा सूर्यादिवत् इदं सर्वं
मायारूपेण ध्वाततमसा वृतं स्थावराणां विश्वं विभाति विभागतया भासते इत्यभिप्रायः ॥१३॥

13. The sun shines not in His presence, nor does the moon ; nor do the stars ; nor do lightnings flash ; much less the fire. All these luminaries get their shine from His light.—Munḍaka 2. 2. 10.

NOTE.—As the light of the lamp is to the Sun ; so is the Sun to the light of Brahma.

To the question may not these luminaries have their separate entities independent of Him, the following text gives the answer in the negative :

ननु न तज्जासयते सूर्य इत्यनेन श्रीमद्भगवद्वाक्येन सूर्यादीनामपि तत्पृथक्सत्ता स्यादित्यनु-
मीयते नेत्याह श्रुतिः ।

न तस्मात्पूर्वं न परं तदास्ति न भूतं नोतभव्यं यदासीत् ॥

महत्पादेनैकमूर्धा च व्याप्तं स एवेदमावरीवर्ति भूतम् ॥१४॥

(अथर्वशिर ६ ।)

तस्माद् ब्रह्मणो व्यतिरिक्तं तन्न पूर्वमासीत् परमपि तज्जास्ति स्यात् यद् ब्रह्मव्यतिरिक्तं

भूतमपि नास्ति उत सद्यं भविष्यदपि न स्यात् अत्रैतद्ब्रह्मीकरणार्थं पुनरुक्तम् । पुनः किमस्ती-
त्याह येन ब्रह्मणा महद्विस्तीर्णं विश्वं पादेनैकमूर्त्ता च अध ऊर्ध्वञ्च व्याप्तं स एवेदं भूतं
लक्षणं विश्वमाचरीवर्ति आसमन्ताद् ब्रह्मादितृणावसानं तद् ब्रह्मैव वर्तते इत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

14. Nothing was before Him ; nor after Him—nothing in the past, nothing in the future. This immense universe is pervaded by the measureless length of His feet and head. All that is above and all that is below, all is pervaded by Brahma.—Atharva Sira. 6.

To the question, if He pervades all, may He be not visible to all, the following is the answer

ननु सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चनेति श्रुतिवाक्ये चेत् सत्यम् तदा सत्सर्वेषां
दर्शनग्रहणवत्त्वनविषयं किं न जायते इत्यत्राह श्रुतिः ।

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ॥

ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तुतं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः

॥ १५ ॥

(मुंढक ३।१।८)

तद्ब्रह्म चक्षुषा न गृह्यते दृश्यते यतोदर्शनः त्रिपुटीविषयः तत्र त्रिपुट्यभावाद्
दर्शनाभावः । एवमेव नापि वाचा वर्ण्यते न चान्यैर्देवैरिन्द्रियैर्ज्ञायते न तपसा नियमैः न कर्मणा
नित्यनैमित्तिककर्मणा वशीक्रियते । ननु गुणस्तत्केन लभ्यत इत्यत आह ज्ञानमेव भगवत्प्रसादः
तेन विशुद्धसत्त्वो निर्मलमनस्को मानव इति शेषः ततस्तु तस्मादनन्तरं तं श्रीभगवंतं
पश्यति सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति भासते कथंभूतः पुरुषः आदौ निष्कलं गुणातीतं ब्रह्म
ध्यायमानश्चिन्तयान इत्यर्थः, तस्मादीहगुह्यानी यः स परमानन्दनिमग्नः स्यादित्याह
श्रुतिः ॥१५॥

15. He cannot be seen by the eye ; nor described by the tongue ; nor perceived by the presiding deities of the other senses. Nor can He be controlled or propitiated by acts of penance and austerities and virtues.

By the divine grace of knowledge, the man of pure intuition, whose *Sattva* has predominated over *Rajas* and *Tamas*, apprehends Him when he meditates on Brahma in His *Nir-guṇa* form —Munḍaka 3. 1. 8.

NOTE.—When the cosmic consciousness. (Voiced in the *māhāvākya* सर्वं खल्विदं ब्रह्म All this, verily, is Brahma) is awakened in the seeker then is he immersed in the bliss of Divine presence. This is the Vedantic vision of Brahma.

यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको यस्मिन्निदं संच विचैति सर्वम् ॥
तमीशानं वरदं देवमीड्यं निचाय्येमां शांतिमत्यंतमेति ॥१६॥

(श्वेताश्वतर ४ । ११ ।)

य एक एव योनिं योनिं सकलदेहमध्ये तिष्ठति येन हेतुना इदं सर्वं विचरति चेष्टते यः सर्वः सर्वमयो भवति तं श्रीभगवन्तं ईशानं कर्तुमकर्तुं व्याकर्तुं समर्थं वरदं देवं क्रीडकं ईड्यं स्तुतियोग्यं निचाय्य निर्णय्य इमां शांतिं द्वैतशमनेन परमेश्वरभासनेन च परमानन्द-सत्तामत्यंतं निःसीमां पति प्राप्नोति ॥१६॥

16 He, the One, dwells in each and every living being. In Him dwell all. Knowing Him as the Deity—the powerful Ruler, the benefactor, the worshipful God—the devotee attains absolute peace.—Śwetâśwatara, 4. 11.

The above finds support in the following :

पुनरप्येतदेव विवृणोत्यन्या श्रुतिः ।

अणोरणीयान्महतो महीयान्नात्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ॥
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानंमात्मनः ॥१७॥
(कठवल्ली २ । २० ।)

यः परमेश्वरः अणोर्वालाप्रसहस्रभागादपि अणीयान्सूक्ष्मतरः तथा च महतो ब्रह्माण्डादपि स्थूलतमः नवेतादृशः परमेश्वरः क इत्यत्र आह अस्य विश्वस्य आत्मा । ननु स कुत्र वर्तते इत्यत आह जंतोः प्राणिनो गुहायां हृदयसिंहासने उपविष्टः । तमक्रतुमकर्तारं तत्त्ववित्पश्यति ईश्वरस्य कर्ता कार्यं कुतः स्यात् चेदियं त्रिगुणमयी माया सा तु मायैव तस्माद्विश्वाभावात्केवलेश्वरस्थितित्वाच्च मोहशोकावकाशो नास्तीति निश्चिनोति ततो वीतशोको निवृत्तशोकमोहः स्यात् । परमेश्वरस्य ज्ञानात्मप्रसादादात्मनो ब्रह्मणो महिमानं स्वकीयमाहात्म्यं च पश्यतीत्यर्थः ॥१७॥

17 He is smaller than the small, larger than the large ; He is the soul of the Universe He dwells in the hearts of His creatures. By the grace of the Creator, the devotee sees Him as One who does not act. Seeing Him in His glory, he attains peace and his troublesome doubts disappear —Katha 2 20.

To the question, may not this Dweller in all be easily attainable by all those in whom He dwells, the answer is found in the following text :

ननु चेदयं परमेश्वरः सर्वात्मा तदा समस्तप्राणिसुलभः स्यान्नेत्याह श्रुतिः ।

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुनाश्रुतेन ॥

यमेवैषै वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥१८॥

(कठवल्ली २।२३।)

अयमात्मा प्रवचनेन बहुकीर्त्तनेन न लभ्य । न लभ्य इति सर्वत्र योज्यम् न मेधया व्यावहारिकमहामत्यापि च पुनः बहुना श्रुतेन अतिशाल्मश्रवणेनापि न । ननु सर्वे वेदाः सर्वे मुनयः एतानेवोपायात्कथयन्ति तत्र निर्णयमाह । एष आत्मा यमेवानुग्रहतो वृणुते बांछति तस्यैवैष आत्मा स्वां तनुं स्वस्वरूपं विवृणुते दत्तेत्यर्थः ॥ १८ ॥

18. Brahma is not attained by much recitation of the Vedas ; nor by the force of intellect, nor by much hearing of the Vedic scriptures. He reveals Himself to him on whom He has grace. Such a person realises Him.—Kāṭha 2. 23.

अयेदानीमात्मज्ञानिनामेव परमानन्दोदय इत्याह श्रुतिः ।

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ॥

तमात्मस्थं येन पश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥१९॥

(कठवल्ली ५।१२।)

यो वशी जितेन्द्रियो भूत्वा स्वतंत्र एकः सन्सर्वभूतान्तरात्मा य एकं रूपं नटवद् बहुधा करोति तमीश्वरं आत्मस्थं सर्वभूतहृदयस्थं ये ज्ञानिनो अनुपश्यन्ति जानन्ति त एव धीराः शोकमोहरहिताः तेषामेव शाश्वतं सनातनं सुखम् इतरेषामनात्ममानिनां नेत्यर्थः ॥१९॥

19. Brahma is One—the controller of His own self. He dwells in all objects. He multiplies His one form into many.

Blessed is the portion of those sages who patiently seek Him, not of others.—Kāṭha 5. 12.

तदेव हृदयति श्रुतिः ।

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ॥

तमात्मानं येनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शांतिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥२०॥

(कठवल्ली ५।१३।)

योऽनित्यानां देहानां मध्ये नित्योऽविनाशी । चेतनानां प्राणेन्द्रियाणां च चेतनश्चेतयिता । च पुनरेकः सन् बहूनामसंख्यानाम् जनानां कामान्मनोरथान् विदधाति करोति

ददाति । तमेव प्रसिद्धं श्रीनारायणं आत्मानं सर्वभूतात्मानं ये आत्मज्ञानिनोऽनुपश्यन्ति
विजानन्ति तपव धीराः । तेषामेव शाश्वती सदावर्तिनी शान्तिः परमानन्दावासिर्जायते
नेतरेषां देहाभिमानिनमित्यभिप्रायः ॥ २० ॥

20. He is the Eternal in the midst of the fleeting phenomena. He is the animator of the sense organs; the greatest Conscious Being among those who are endowed with consciousness. He is the One who fulfils the desires of the many. Eternal peace is the portion of him who realizes Him—not of others—Katha, 5 13.

ननु श्रीनारायण इतरप्राणिवत्करचरणादिभिः किं व्यवहरति नेत्याह श्रुतिः ।

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ॥

स वेत्ति विश्वं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुर्ग्र्यं पुरुषं पुराणम् ॥२१॥

(श्वेताश्वतर ३ । १४ ।)

स परमेश्वरः अपाणिपादः करचरणादिरहितोऽपि ग्रहीता सर्वग्राहकः । जवनश्च वायुवत् सर्वत्र गन्ता च । अचक्षुः सर्वं पश्यति । अकर्णः सर्वं शृणोति विश्वं दृश्यादृश्यं जगत् अन्तर्बहिश्च वेत्ति जानाति तस्य ब्रह्माणो वेत्ता ज्ञापको न कश्चिदस्ति । तमेव श्रीनारायणं क्रीडाकार्यमात्रतः श्रीवासुदेवादिनामकं परमार्थतत्त्वनामकम् अग्र्यं आदि-कर्तारम् पुराणं चिरन्तनं अथवा पुरापि अग्र्यं नवीनं नतु जीर्णं पुरुष बलवत्तरसत्तया सत्त्वादित्रिगुणमयी मायाजेतारमात्मानं ब्रह्म ब्रह्मविद आहुर्वर्णयन्तीत्यभिप्रायः ॥२१॥

21. He seizes, though He has no hands. He walks, though He has no feet. He sees, though He has no eyes. He hears, though He has no ears. He knows every one, though Himself is not known by any one. The wise call Him the primeval Being—the ancient one.—Svetâ. 3. 19.

NOTE.—Unlike ordinary beings, He can see, hear, catch hold of and move about without using the organs and limbs of the body. The Supreme Being, according to the Vedic seers, is not anthropomorphic—He is transcendental.

नन्वेकी नारायणः स्वात्मानं बहुविधं विधाय तिष्ठतीत्यत्राह ।

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं सउ प्राणस्य प्राणः ॥

चक्षुषश्चक्षुरिति मुच्य धीराः प्रैत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥२२॥

(केनोपनिषत् १ । २ ।)

यः श्रोत्रस्य कर्णस्य मध्ये कर्णभूय स्थितः । मनोमध्ये मनः । वाचो मध्ये वाक् । स

एव प्राणस्य मध्ये प्राणः । चक्षुर्मध्ये नयनं इति मुख्य बुद्ध्या ज्ञात्वा तिष्ठति तपश्च धीराः
अस्माद्धोकादितो लोकात् देहाद्वा प्रैत्य प्रकर्षेण एत्य गत्वा आवरणमलालमकाहंवासनां
संत्यज्याऽमृताः जन्ममरणादिवश्याः पुनर्न भवन्तीत्यर्थः ॥२२॥

22. He is the ear of the ear; He is the mind of the mind; He, verily, is the speech of the speech, He is the vital air of the vital air; He is the eye of the eye The wise who realise Him and have become freed of their *I-ness* (individuality), attain immortality after departing from this world.—Kena, 1. 2.

NOTE —Brahma is the seer, the hearer, the thinker. He works the organs of the body to whom is popularly ascribed the powers of seeing hearing, thinking, &c.

इदानीं शुद्धो देव एको नारायणो न द्वितीयोऽस्ति कश्चित् इति नारायणोपनिषदि
वर्णितं तदेव दृढयति श्रुतिः ।

यस्मात्परं नापरमस्तिकिञ्चिदस्मान् नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ॥
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनैदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥२३॥

(श्वेताश्वतर ३ । ६ ।)

यस्माद् ब्रह्मणः परं सूक्ष्मं किञ्चिन्नास्ति । अपरं च स्थूलं किञ्चिन्नास्ति । यस्माद् ब्रह्मणो
ऽणीयोऽश्रेष्ठं किञ्चिन्नास्ति । ज्यायः श्रेष्ठमपि किञ्चिन्नास्ति । स्तब्धो नम्रो वृक्ष इवोद्याने दिवी-
त्युपलक्षणं दिवादिषु सकलभुवनेषु स एवेको नारायणस्तिष्ठति उपविष्टो भवति । पुनरपि
तदेव प्रकटयति. तेन प्रसिद्धेन पुरुषेण पुरि पुरि वसतीति पुरुषस्तेन ब्रह्मणा इदं सर्वं सद-
सत् परमपरं चराचरं दृश्यादृश्यं विश्वं इक्षुरसशर्करादिवत्पूर्णं व्याप्तमित्यर्थः ॥२३॥

23. He than whom no one is smaller or larger, He than whom no one is younger or older, stands firmly fixed in the universe like a (majestic) tree in the woods. Every space is filled by that *Puruṣa*—(Dweller in the body.) *Svetāśwataṛa*, 3. 6.

ब्रह्मणो व्यतिरिक्तं किञ्चिन्नास्तीत्याह श्रुतिः ।

नान्योतोऽस्ति कर्ता नान्योतोऽस्ति द्रष्टा नान्योतोऽस्ति श्रोता नान्योतो-
स्ति मन्ता । नान्योतोऽस्ति विज्ञाता एष त आत्मांतर्याम्यमृतः ॥२४॥

(बृहदारण्ये ३ । ७ । ३ ।)

अतो ब्रह्मणोऽन्यस्तद्व्यतिरिक्त इतरः कर्ता नास्ति । तथैवातो ब्रह्मणोऽन्य इतरो द्रष्टा
नास्ति । एषमेवातोऽन्यः श्रोता नास्ति । च पुनस्तो ब्रह्मणोऽन्यो मन्ता विमर्शको नास्ति । अतोऽन्यो

विज्ञाता निर्वेता नास्ति अनेककरनयनादिमनीषावसानसकलकरणात्मतत्त्वं तदधिष्ठातृत्वं च तस्येति वर्णितम् । हेलेकैतिशेषः । एष अप्रच्छन्नस्वरूपः अमृतः जन्ममरणादिषड्विकार-रहितः ते तवांतर्यामी आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनां सर्वत्र सर्वरूपो भूत्वा गुरुवदुपदेशको हृन्मध्ये स्थित इत्यर्थः ॥ २४ ॥

24. No one other than He is the doer ; no one other than He is the seer , no one other than He is the thinker ; no one other than He is the knower ; He is thy self—the indwelling Spirit—the immortal One.—Bṛihadâraṇyaka 3. 7. 23.

NOTE.—The teaching of this Vedantic text is that he is not an abstract—an airy something, a blind force , but that He is the ever-present Great Dweller in the head—who helps us as our Teacher and Guide. Compare Gîtâ—

ईश्वरः सर्व भूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

आमयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया । तमेव शरणं गच्छ ४६ 18-61-62.

The Granth Sâheb of the Sikh Gurus adopts bodily this Vedic teaching—

वासुदेव सर्वत्र मैं ऊन न कतहूं ठाँह ।

अन्तर बाहर सङ्गि है नानक काय दुराय ॥

तत्स्थलक्षणमाह ।

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति ॥

यत्प्रयंत्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म ॥ २५ ॥

(तैत्तिरीय ३।१।१।)

वा निश्चये यतो ब्रह्मण इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यद्ब्रह्मणि जातानि संप्रयन्ति लीना भवन्ति च पुनरभिविशन्ति समुद्रे तरङ्गा इव तन्मयो भवति हे चित्तेतिशेषः । तद्विजिज्ञासस्व जानीहि यत्तदेवब्रह्मेत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥

25. He from whom all these objects have sprung, on whom all those that have sprung subsist, He to whom they return and He in whom they merge, He is Brahma, seek him, know Him.—Taittiriya, 3. 1. 1.

तथैवान्यच्च लक्षणमाह ।

मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोन्तर्हृदयं निधाय ॥

तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥ २६ ॥

(मुण्डक २।२।७।)

स परमेश्वरो मनोमयो मनोरूपी भूत्वा प्राणशरीरनेता प्राणस्य दशविधस्य शरीरांतस्थस्य वायोः शरीरस्य च नेता अश्वसारथिवत्प्रेरकः । स एव महाराजवत् देहप्रसादांतर्वर्त्तिहृदयसिंहासनं निधाय प्रतिष्ठितः सर्वत्राज्ञां करोति । तदेव ब्रह्म धीरा ब्रह्मातिरिक्ताभावज्ञानतयाऽमोहिता विज्ञाने नेहशेन निर्णयेन परिपश्यन्ति जानन्ति । ननु कीदृशं पश्यतीत्यत्राह । तेषां ब्रह्मज्ञानिनां तद्ब्रह्म आनन्दरूपं यथा नटकृतं शृंगारादिरसभावं केवलं नानन्दविषयः अपि तु भयानकरौद्ररसभावोप्यानन्ददेो भवति तद्वत्तुःखादिष्वपि सुखरूपं यत अमृतं रोगात्मकं यमदूतकृतदुःखयुतमरणास्पृष्टं विभाति विशेषेणात्म-भूतस्वरूपतया भासत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

26. He is mind—the propeller of the vital air of the body. He takes his seat in the heart and rules there The wise see him with the ken of their intellect, as the embodiment of unending bliss.—Mundaka, 1. 2.

ननु चेत्सर्वत्र स एव नारायणस्तदा कथन्न दृश्यते तत्राह श्रुतिः ।

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ॥

दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥२७॥

(कठवल्ली ३।१२।)

स्थूलदेहे दृष्टिर्येषां तैर्देहदृष्टिभिः एष प्रत्यक्षोऽयमात्मा न प्रकाशते सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादितृणपर्यन्तेषु देहेषु गूढात्मा देहजवनिकया गूढो गुप्तः आत्मास्वरूपं यस्य । च पुनः सूक्ष्मचैतन्ये दर्शनं दृष्टिर्येषां तैश्चैतन्यदृष्टिभिः पुरुषैः एष प्रकाशस्वरूप आत्मा दृश्यतेनुमीयते । कया अग्रया सात्त्विकया सूक्ष्मया बुद्ध्या धारणावत्या धिया पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वादिति न्यायवत् । चेत्कश्चिच्छिद्रूपो न विद्यते तदा जडस्वरूपा-देहादिवुद्धन्ताः सर्वे भावाः कथं चेष्टां कुर्युः तस्माच्छिद्रूपं ब्रह्मैवास्ति इत्यभिप्रायः ॥२७॥

27. He lies hidden inside all objects and is not visible. Only by persons of powerful vision that can penetrate the minutest object can He be seen.—Katha, 3. 12.

ननु देवादयोपि कर्तृत्वादिप्रकृतयः स्वतंत्राः संति कथं सर्व भावा जडस्वभावास्तत्राह श्रुतिः ।

भीषास्माद्रातः पवते भीषोदेति सूर्यः ॥

भीषास्मादिन्द्रश्चाग्निश्च मृत्युर्धावति पंचमः ॥२८॥

(तैत्तिरीय २।८।१।)

अस्मादिति पञ्चमी षष्ठीविषयेऽस्य ब्रह्मणो भीषा भयेन सूर्यः उदेति प्रकाशते । अस्य भीषेन्द्रो वर्षति । अस्य भीषाग्निः प्रज्वलति । चेत्ते स्वतंत्राः स्युस्तदा स्वकीयपूर्णाबलवत्त्वं कथं

न प्रकाशयेयुः । एवमेव पंचमो मृत्युर्यमोस्य भीषैव संहर्त्तति शेषः । अनेन ब्रह्मादिस्थावरांताः सकलपदार्थाः कंदुकवत्क्रीडा विषयाः । क्रीडकस्तु स्वतन्त्रः स्वयमेको नारायण इत्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

28. Out of His fear does the wind blow ; out of His fear does the Sun rise. Out of His fear does Indra (the rain-god) send down rain Out of His fear does fire emit heat ; and out of His fear does Death—the fifth god—run (to carry out his commands.)—Taittirīya, 2 8 1.

NOTE—These gods are but the working agents of the Supreme Brahma. They perform their duties in perfect obedience.

इदानीं यतः सर्वगुणविशिष्टश्चिद्रूपः । स्वतंत्रोयमेकः श्रीनारायणस्तस्मात्तस्य शरणत्वमेव महानुपाय इत्याह ।

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदान्प्रहिणोति तस्मै ॥

तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥२९॥

(श्वेताश्वतर ६।१८।)

यः श्रीनारायणः पूर्वसृष्ट्यादौ जलमध्यस्थस्वनाभिकमले ब्रह्माणं प्रजापतिम् विदधाति उत्पादितवान् । यो वै निश्चये तस्मै ब्रह्मणे वेदान् प्रहिणोति प्रतिपादितवान् । हर्षे तमेव श्रीभगवंतं नारायणदेवं क्रीडोपादानोत्पादकम् आत्मबुद्धिप्रकाशं आत्मनि स्वस्वरूपे जीवात्मनि स्वकीयोत्तमरहस्यस्थाने चैतन्यरूपेण तथैव बुद्धौ च धारणावत्यां सूक्ष्मधियि च ज्ञानस्वरूपेण प्रकाशः प्रकाशते । तं शरणं शरणार्हं वै निश्चये मुमुक्षुर्जीवोपाधितो मुक्तिमिच्छुरहम् अहंकारप्रकृतिर्जीवः प्रपद्ये शरणं ब्रजामि अहंकारात्मिकी जीवोपाधि संत्यज्य अहमपि चिद्रूप एवेति निर्णय तन्मयोभवामीत्यर्थः ॥ २९ ॥

29. He who in the beginning (of the creation) begot Brahmâ, He who supplied him with the Vedas, That God do I resort to for refuge in my desire for liberation, He who manifests Himself before the mental vision of seers.—Svetâśwatara, 3 12.

NOTE—The liberation which the devotee seeks is freedom from the condition of limitations. The finite (Jīva) desires to be merged into the infinite (Brahma.) The disappearance of the individual consciousness by the advent of the cosmic consciousness is the prayer of the seeker.

अतएव स भगवान्नारायणः सर्वभूतान्तरात्मास्तीत्याह श्रुतिः ।

भगवानपि विश्वात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ॥

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥३०॥

भगवानपि अद्भुतैश्वर्यसंपन्नः विश्वात्मा सोऽयं सर्वभूतांतरात्मा श्रीनारायणः
भूते भूते अनुदेहं व्यवस्थितस्तत्त्वविद्भिर्हृदयते । कथमित्यत्राह । एकधा चिद्रूपेण । बहुधा
देवादिरूपेण । जलचन्द्रवत् । यथा सागरसरोवरनदीतडागकूपवाण्यादिजलाशयप्रति-
बिंबिता बहवश्चंद्राः सन्ति परमार्थतस्तु बिंबरूपी चन्द्रमा एक एव भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

30. The Mighty—the Inner Spirit of the universe, dwells in each and every object,—although one, He appears as many, like the moon on the surface of the water.

NOTE —Though the moon is one, yet he appears as many. Reflected in the expanse of the sea, it looks large, on the surface of the water in a small vessel looks small. So does Brahman—the One without a second—assume different forms.

तस्मान्नानाविधशक्तिमत्त्वादपरिमेयगुणवते नमस्कार एव विधेय इत्याह श्रुतिः ।

य एकोहि सर्वजनेषु नित्यं चरत्यशांतेषु सुशान्तरूपः ॥

प्राणात्मनांतर्बाहिरं शुमालिरूपेण तस्मै सततं नमोस्तु ॥३१॥

य एको देवः श्रीभगवान्नारायणः अन्तर्बाहिरश्चाकाशवत् अशांतेषु जलप्रकृतिषु सर्व-
जनेषु सकलकलेवरेषु सुशान्तरूपोतिनिश्चलस्वरूपो जीवादिदेहान् चेष्टते प्रकाशयति ।
कथमित्यत्राह अन्तः प्राणात्मना प्राणस्वरूपेण बहिरश्चांशुमालिरूपेण सूर्यात्मना च तस्मै
गुणातीताय ब्रह्मणे सततमनवच्छिन्नं नमः अहं प्रत्ययसमर्पणप्रस्तीत्यर्थः ॥३१॥

31. Let salutations be incessantly offered to Him—the One—the Eternal—He the embodiment of peace moves among those that are wanting in peace—He who moves inside in the form of the vital air, and outside in the form of the sun.

NOTE —The commentator observes that the salutation of the wise devotee is the approaching the Lord with the prayer that his individuality be merged in that of the Lord.

इदानीमस्य ब्रह्मणस्तद्विदश्चमाहात्म्यमाह श्रुतिः ।

एतदेवाक्षरं पुण्यमेतदेवाक्षरं परम् ॥

एतदेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥३२॥

(मैत्रेयी ६ । २ ।)

एतदेव पूर्वोक्तं अक्षरं अविनाशि स्वरूपं ब्रह्म पुण्यं पवित्रं यद्वा पुण्यस्यापि पुण्यकर्तृ
अथवा पुण्यफलदायकं । च पुन एतदेवाक्षरं परं सर्वोत्कृष्टमुपासनाविषयं । च एतदेवाक्षरं

ब्रह्म ज्ञात्वा सर्वगतं ब्रह्मेति बुद्ध्वा यो ब्रह्मवेत्ता पुरुषः यत्फलं विषयं चेच्छति तस्य ब्रह्मज्ञ-
स्य तत्फलं विषयश्च भविष्यत्येवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

32. He is indestructable. He is holy. He is the highest. By realizing Him—the Eternal one—the aspirant obtains what he desires.—Maitreyī, 6. 2.

पुनरपि तदेव दृढयति ।

सदानन्दं स्वमवर्णं कर्तारभीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

तदा विद्वान्पुण्यपापे विहाय परेव्यये सर्वमेकीकरोति ॥ ३३ ॥

सच्चानन्दश्च तत्सदानन्दं सच्च सत्यस्वरूपं च यत्सत्यतयाऽसत्यं जगदपि सत्य-
वद्भाति आनन्दश्च यदानन्दस्वरूपतया निरानन्दोपि देह आनन्दयुतो भवति । तत् स्वमवर्णं
प्रकाशस्वरूपं कर्तारं सकलविधि धातारं ईशं परमैश्वर्ययुतं पुरुषं पुरि देहाख्ये नगरे
महाराजवदुसंवर्द्धितम् ब्रह्मयोनिं ब्रह्मणे वेदस्य योनिमुत्पत्तिकारणं तद्ब्रह्म यो विद्वान्-
न्सपुण्यपापे पुण्यं च पुण्येन स्वर्गमाप्नुयादिति श्रुतिः । तस्मात्पुण्यमपि बंधकारणम्
पापं च पापेन दुर्गतिमाप्यते इति श्रुतिः तस्मात्तदपि बंधनविषयं ते उभे विहाय संत्यज्य
अव्यये विनाशानि परे सूक्ष्मतमे ब्रह्मणि सर्वं सकलं विश्वमेकीकरोति एकं रूपं तन्मयं
जानाति स्वात्मानं चेति शेषः । ३३ ॥

33 He is the Self-Existent—the Blissful—shining with the colour of gold. He is the Creator—the Lord. The Vedas have sprung from Him. The wise seeker who has realised Him as described above, shakes off his virtues and vices and identifies himself with the Universal.

पुनरपि ब्रह्मविचरणमाह श्रुतिः—

अचित्तं चित्तमध्यस्थमचित्यं गुह्यमुत्तमम् ।

तत्र चित्तं निधायैत तच्च लिङ्गं निराश्रयम् ॥ ३४ ॥

(मैत्रेयी ६ । ११ ।)

अचित्तं संकल्पविकल्परहितं चित्तमध्यस्थं हृन्मध्ये उपविष्टम् अचित्यं अतएवा-
परिमेयं गुह्यं गोप्यं समस्तालभ्यं उत्तमं सर्वोत्कृष्टम् । यदुक्तं भगवद्गीतासु ।

द्वादिमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षर
उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परत्तामेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥
तस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽसि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ इति ॥
तत्रैव पुरुषोत्तमे ब्रह्मणि चित्तं शुद्धमनः निधायैत विमर्शतया प्रविशेत् विदुषेति शेषः ।

च पुनस्तद् ब्रह्म लिङ्गं चिह्नमात्रं तदपि निराश्रयं निराधारं निरंजनं अथवा लिङ्ग्यमितिपाठः ।
लिङ्गं नानाविधैर्लिङ्गैर्लक्ष्यैर्लक्ष्यमनुमेयमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

34. Brahma does not think, though dwelling inside the seat of thinking. He is beyond comprehension—hidden (in His mystery). He is beyond us. Let us direct our minds to Him. He is without symbol not dependent on any one.—Maitreyi, 6. 19.

NOTE.—The commentary quotes Gîtâ, XV. 16, in support of the above and says :

तत्रैव पुरुषोत्तमे ब्रह्मणि चित्तं शुद्धमनः विमर्शतया प्रविशेत्

i.e., let the wise devotee merge his thoughts in the Supreme Being.

तस्माद् ब्रह्मण एव ब्रह्मैव भवतीत्याह श्रुतिः—

वह्नेश्च यद्यत्खलु विस्फुलिङ्गाः सूर्यान्मयूखाश्च तथैव तस्य ।

प्राणादयो वै पुनरेव तस्मादत्युच्चरंतीह यथाक्रमेण ॥३५॥

(मैत्रेयी ६ । २६ ।)

खलु निश्चये यथाग्नेश्च यद्यत् ये ये विस्फुलिङ्गा अग्निक्वणा जायन्ते तन्मयाश्च भवन्ति तथैव सूर्यान्मयूखा मरीचयो जायन्ते तन्मयाश्च भवन्ति वै निश्चये एवमेव तस्माद् ब्रह्मण इह संसारे यथाक्रमेण अनुक्रमम् प्राणश्चैतन्यात्मा जीवस्तदादीनि पञ्चविंशति तत्त्वानि अत्युच्चरन्ति उत्पद्यन्ते तन्मयानि च कनककुण्डलादिवत्सागरोर्मिवच्च भवन्तीत्यर्थः ॥३५॥

35. As sparks emanate from fire, as rays emanate from the sun; so do the vital airs and other constituents emanate from Him and merge in Him.—Maitreyi, 6. 26.

NOTE.—It was stated in the preceding text that Brahma is निराश्रय i.e., He does not stand on any. In this text that declaration is supported by the statement that Brahma does not owe his existence to any other than himself—and the manifestations emanate from Himself and return to Him.

पुनरपि लक्ष्यैरेतद्ब्रह्म वर्णयति श्रुतिः—

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः अप्रायो ह्यमना ।

शुभ्रो ह्यक्षरात्परतरः परः ॥ ३६ ॥

(मुण्डक २ । १ । २ ।)

दिव्यो निर्मलात्मा प्रकाशस्वरूपः अमूर्तोऽन्यप्राणिवत्कलेवररहितः पुरुषः पुरि देहे निवसमानः सप्य बाह्याभ्यन्तरः अंतर्बाहिराकाशवत्तिष्ठमानः अजो जन्मादिषड्विकाररहितः अप्रायो नाशरहितः अमनाः संकल्पविकल्परहितः शुभ्रः निर्मलस्वरूपः

सत्त्वरूपो वा च पुनः अक्षरो जीवात्परतरः उत्तमः पुरुषोत्तमः पर एतादृशः परमेश्वरो-
स्त्यर्थः ॥ ३६ ॥

36. The Dweller in the body is heavenly (pure and self-luminous)—without any form—is inside and outside—unborn—un-dying—without mind He is so fair (lustrous)—greater than the individual self (Jiva)—Mundaka, 2. 1. 2.

NOTE.—The reading in the printed Upanisad is अग्रः—The manuscript of those texts has अग्रय and the commentary explains it by the words नाग्रहितः अग्रयत् परः Compare Gita, XV. 18. He is पुरुषोत्तम

एतदेव ज्ञेयमित्याह श्रुतिः ।

एतज्जानीथ सदसद्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् ।

यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु च यस्मिंल्लोका निहिता लोकिनश्च ॥३७॥

(मुण्डक २।२।२।)

एतदेव पूर्वोक्तं ब्रह्म हे लोक इति शेषः जानीथ एतत्कथंभूतं सत् अस्तीत्यपि तदेव ।
पु० । असत् नास्तीत्यपि तदेव यद्वा सत् । सत्यमपि तदेव असत्यमपि तदेव ।
च पुनर्वरेण्यमुपासनायोग्यं अथवा सदसद्वरेण्यमित्येकं पदम् । सदसतां देवा-
दितृणपर्यंतानां प्राणिनां वरेण्यं याच्यं वरदायकं च पुनः विज्ञानाद् बुद्धेः परं यो
बुद्धेः परतस्तु स इति स्मृतेः । यद्ब्रह्म प्रजानां सकलप्राणिनां मध्ये वरिष्ठं श्रेष्ठं यतः
सकलप्राणिनां मायाशबलाः तत्तु मायारहितं अतएव श्रेष्ठं तथैव यद्ब्रह्म अर्चिमत्
वैश्वानरवद् ब्रह्मादिज्वालायुक्तम् । च पुनः अणुभ्योऽणु सूक्ष्मतरं । च पुनः यस्मिन्
ब्रह्मणि लोकाः पूर्वादयो निहिताः प्रतिष्ठिताः तथैव लोकिनश्च ब्रह्मादयोऽपि लोकपालाश्च
स्थिता इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

37. Know Him to be existent and non-existent, adorable, incomprehensible, beyond the reach of the intellect—lustrous—smaller than the small. In Him dwell the worlds and their inhabitants.—Mundaka, 2 2. 2.

NOTE.—The commentary gives the alternative reading, सदसद्वरेण्य, (adorable of all—good and bad—the Suras and the Asuras.)

पुनरपि तदेव वर्णयति श्रुतिः ।

तदेतदक्षरं परं ब्रह्म सप्राणस्तदवाङ्मनः तदेतत्सत्यं तदमृतं
तद्वैद्यं सौम्यं विद्धि ॥ ३८ ॥

(मुण्डक २।२।३।)

यस्य ब्रह्मणो निरामयनिर्विकारनिर्विकल्पनिराश्रयनिरंजननिरालम्बनिर्लेपनिरवयवा-

गृह्णन्निगुणनिष्कलानंतामयाचित्याचलाच्युतार्तीन्द्रियामितापरानीशानीहाक्षयाव्ययेत्येतन्मा -
हात्म्यमुपवर्णितम् तत्पदार्थं एतत्तत्त्वं पदार्थं अस्ति तत्त्वमसीति श्रुतिः । चेत्पदार्थं
त्वं पदार्थमेव तदा तत्पदार्थमपि विनाशदिपयमेव नेत्याह, यतोऽक्षरमविनाशि ॥

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमेदं ततम् । विनाशप्रत्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुं महि-
तीति श्रीभगवत्स्मृतेः । तस्यैव परंब्रह्मेति कथयति इदानीं तत्पदार्थं विवृणोति सः तद्ब्रह्म ।
प्राणश्चैतन्य जीवोऽप्यस्ति अनेन बुद्धिरपि ग्राह्या तद् ब्रह्म मनो भवति अनेन प्राणादयोपि
गृह्यन्ते । अथवा मन अतिवाहिको देहः । अनेनाग्निभौतिको देहोऽपि गृह्यते अनेनैव पंचमहा-
भूतान्यपि व्याख्यातानि । तदेतदेवेति सत्यं तदमृतं दिक्काळाद्यनवच्छिन्नं तदेव वैद्यं
ज्ञेयम् । अथवा वेदवाच्यं सौम्य शांतात्मन् शुद्धं मनः एतदेव विद्धि जानीहीत्यर्थः ॥३८॥

38. Know Him, O gentle disciple, to be the imperish-
able Supreme Being. He is the vital air ; He is the living
Jīva. He is beyond the reach of words and thought—
(unthinkable, indescribable). He is the real. He is immor-
tal. He is worth knowing.

NOTE.—The text of Mundaka 2. 2 2, partly agrees with the above.

The commentary labours hard to show that the महावाक्य "तत्त्वमसि" (the great
declaration, "Thou art that") has been explained in this text. The identity of
"that" with "thou" is to be made out by the expressions used here. For
instance, अक्षर, the indestructible, is the तत् (that). Compare अक्षरं वर्णां ब्रह्म परं

The word माण points to the living self त्व (thou). By मनस् in the text is
meant the आतिवाहिक देह (सूक्ष्म शरीर), the subtle body—that survives after the mortal
remains are disposed of by cremation or burial.

पुनरप्येतद्ब्रह्मयति श्रुतिः ।

यस्मिन् द्यौः पृथिवी चांतरिक्षमुत मनः सह प्राणैश्च सर्वैः ।

तमेवैकं जानीथ आत्मानमन्या वाचो विमुंचथामृतस्यैव सेतुः ॥३९॥

(मुण्डक २।२।१)

यस्मिँश्चिद्रूपे ब्रह्मणि द्यौः स्वर्लोकादिपंच सप्त वा लोकाः पृथिवी अतलादि सप्त
पाताल्युतो भूलोकः अंतरिक्षं भुवो लोकः । उत हर्षे । मनः शुद्धं अशुद्धं च सर्वैः प्राणैश्च
सह अनेन जीवादिदेहान्ता गृह्यन्ते सकल विराड् यदाधारोस्तीत्यर्थः । हे लोकाः । एकं केवलं
तमेव ब्रह्मैवात्मानं जानीथ अन्या वाच इतरान्सर्वधर्मान् विमुंचथाः विशेषणं सम्यग्ज्ञानेन
एतेषां धर्माणां फलवाञ्छां मा कुरुत ॥ तदुक्तम् श्रीमद्भगवद्गीतासु—सर्वधर्मान् परित्यज्य
मुंचथ मामेकं शरणं ब्रजेति । अत एव एवामृतस्य मोक्षस्य अथवा ब्रह्मधातुः सेतुः सुगमो
मार्गः ॥ एष निष्कंदकः पंथा यत्र संपूज्यते हरिरित्युक्तेः । अयमेवामिप्रायः ॥ ३९ ॥

39. In that Brahma abide the heavens, the earth, the firmament, the mind, and the vital airs Know Him to be the One—the Self. Dismiss all other talks. He is the bridge that leads to Immortality (the liberation from the conditioned to the unconditioned)—Mundaka, 2 2. 5

NOTE — By heaven is meant the celestial regions There are five or seven such celestial worlds.

The Earth has seven regions, *Atala Satala, Talātala, Pātāla*, &c., &c., The firmament is the *Bhuvan-loka*, the abode of the spirits of the dead before their rebirth on the earth or translation to heaven. By mind (in the text) is meant the mental world In short, the entire *Virāt* (cosmos) stands on Him. The commentator cites *Gītā*, XVIII, 66 सर्वेष्वर्थांस् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज) as a parallel teaching to the words ' अग्न्या वागे विमुञ्चय in the text This verse of the *Gītā* is called चरमं वचनं—the final teaching of Śīkṛṣṇa to Arjuna and, through him, to mankind. This चरमं वचनं is also called मरुति मार्गं—the path of refuge—the resignation of one's self to the Lord —absolutely.

Dismiss all wranglings, all speculations' Take to Him, and He will be your Saviour. This मरुति मार्गं (the path of devotion) is reconcilable with the Vedantic teaching of तत्त्वब्रह्म, for does not the merging of the Jīva in Brahma mean the renunciation of the lower self—its losing its individuality—in the cosmic Self ?

From the most ancient till the latest days, Hindu seekers after higher life have made their goal to be at one with the Supreme Sikhism, which though considered as a protest against Hinduism, has also the identical teaching in their Granth Saheb. What is व्योमिति व्योमिति सनाई (Sukhumni)? It is the merging of the individual ray (the human soul) in the cosmic (the Supreme Sun.) That great Hindi poet, Tulsidāsa, notwithstanding his express devotion to Rāma of the Rāmāyana, soars at times to great heights of thought and gives out his inner aspiration, i.e., the wish to be lost in the Supreme—In his विनयपत्रिका (his devotional hymns)*, Tulsidas not only inclines to the teaching of the Vedānta—the final goal of the soul being at one with Brahma,—but also to the सायावाद doctrine—the illusory character of the phenomenal world. In one of his hymns (Vinaya Patrika,—page 190 Indian Press Edition) occurs the following :—

आनन्द सिन्धु मध्य तव वासा । विनु जाने कत मरसि पियासा ॥

मृग भ्रम वारि सत्य जिय जानी । काहे तू मग्न भयो सुख मानी ॥

* An excellent edition of this work has been published by the Indian Press of Allahabad with the very lucid paraphrase and explanatory notes and vocabulary of archaic and difficult words by Pandit Rameswar Bhatta of Agra, whose edition of Rāmāyana equally redounds to that Pandit's Hindi scholarship The Hindi reading public is greatly indebted to this learned translator.

English translation.—Thy abode is in the ocean of bliss. In thy ignorance why dost thou die suffering from thirst. 'Thou takest the mirage to be real' Why dost thou immerse thyself into it with a feeling of delight

Such ideas have before found expression in old Vedantic texts, and have been re-echoed by the modern saints of Hindusthan.

Identical also on this subject is also that great iconoclastic foe of Brahmanism Kabir, who sang as follows —

पानी में-मीन पियासी । मोंको देखत देखत लागे हाँसी ।
नाभि-कमल में है कस्तूरी, खोजत फिरत मृग घासी रे ॥
पूरण ब्रह्म सबे घट भीतर, ढूँढत फिरत उदासी रे ।
आतम ज्ञान बिना नर भटके, क्या, मथुरा क्या काशी रे ।
कहे कबीर सुनो भाई सन्तो, सहजे मिले अविनाशी रे ।

English translation —The fish is thirsty in his watery abode ! ! !

I see the spectacle, and cannot help laughing

The musk lies in his navel. But the muskdeer seeks every blade of grass outside (to find out the cause of the fragrance of the musk inside his own body).

The Omnipresent Brahma pervades every object (on this earth) but the seeker wanders far and wide in search of Him Men lacking true knowledge of the whereabouts of the Deity wander hither and thither—sometimes to Mathura, sometimes to Kâsi

Says Kabir, hear O ye saints, the Eternal One can very easily be reached.

The Vedantic ring in this hymn is very clear. The belief of the Mohammedan *Sufis* of India is too well-known to require dwelling upon.

पुनरपि तस्यैव महिमानं विवृणोति श्रुतिः ।

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्येष महिमा भुवि ।

दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येषः व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥ ४० ॥

(मुण्डक २।२।७।)

यः परमेश्वरः सर्वज्ञः सर्वं दृश्यादृश्यं विश्वं जानातीति सर्वज्ञः सर्वविच्च सर्वप्रच्छ-
न्नाप्रच्छन्न जगत् विंदति व्याप्नोतीति सर्वविच्चास्ति यस्य ब्रह्मणो भुवि भूरित्युपलक्षणम् भूला-
कादिचतुर्दशभुवनेषु एष प्रत्यक्षोऽयं महिमा स सर्वभूतान्तरात्मा प्रतिष्ठित उपविष्टो भवति ।
कुत्र दिव्ये शुद्धे ब्रह्मपुरे हृदये तत्रापि सव्योम्याकाशे हृदयाकाश इत्यर्थः ॥ ४० ॥

40. He is all-knowledge—all-pervading His glory rises from the earth to the heavens. He resides in the celestial capital town of the heart—Mundaka, 2. 2. 7.

NOTE —The attributive of ब्रह्मविद् is tautologous after सर्वविद्, unless we take the root, विद्, meaning to find.

Brahamapura is the figurative expression for the heart.

पुनरप्येतदेव विचारयति श्रुतिः ।

हिरण्यमे ये पुरे कोशे विरजं ब्रह्मनिष्कलम् ।

तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ ४१ ॥

(मुण्डक २।२।१)

को ब्रह्मा ईशः स्वामी यस्मिन्पुरे ब्रह्मपुरे हृदये ब्रह्मास्ति । हिरण्ये प्रकाशस्वरूपे शुद्धहृदये कथं भूतं विरजं रजस्तमोगुणहीनं निष्कलं द्वैतोपाधिरहितं शुभ्रम् । निर्मलं वा सत्त्वमयमस्ति तदेव ब्रह्म ज्योतिषां प्रकाशात्मनां सूर्यादीनां जीवादीनां वा ज्योतिः प्रकाशते । तत्प्रकाशेनैव तत्सर्वं प्रकाशते । तत्किमित्यत्राह । यद्ब्रह्मात्मविदो विदुः जानन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

41. In the golden city, whose Lord is Brahma, dwells He who is free from *Rajas* and *Tamas*. He is pure—shining—the light of lights. The wise know him.—Munḍaka, 2. 2. 9.

NOTE.—The commentator derives कोशे from क (Brahma) + ईश (lord). कोशे पुरे means ब्रह्म पुरे ।

The heart is the seat of God. Compare Gītā—18. 61—Brahma is the light of lights—Compare Gītā—15. 12.

पुनरप्येतदेव वर्णयति श्रुतिः ।

प्राणो ह्येष सर्वभूतैर्विभाति विज्ञानदो भवते नातिवादी ।

आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४२ ॥

(मुण्डक ३।१।४)

एष प्राणश्चैतन्यात्मा सर्वभूतेषु सर्वभूतेषु विभाति कीदृशः भवते उत्पादिताय जीवाय विज्ञानदो ज्ञानप्रतिपादकः । नातिवादी अत्यन्तवक्ता आत्मक्रीडः सर्वभूतात्मत्वादात्मनैवात्मनि क्रीडा यस्य । यथा क्रीडकोपि स्वयमेव क्रीडापि स्वयमेव क्रीडनीयो विषयेपि स्वयमेव अतएवात्मन्येव रतिः द्वितीयाभावात् । क्रियावान् आत्मरतिरपि सर्वकर्ता एष सर्वभूतांतरात्मा ब्रह्मविदां वेदविदां वरिष्ठो वर्णनीय इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

42. He is life—the animator of all living beings. He imparts knowledge. He does not wrangle much. He plays with himself—makes love to himself—He is the worker. He is the adored of all those who understand Him—Munḍaka, 3. 1. 4.

नन्वेतादृक्प्राणविशिष्टं ब्रह्म लब्धुं क उपायः इत्यत आह ।

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।
अतः शरीरे ज्योतिर्मयोहि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥४३॥
(मुण्डक ३।१।१।)

एष स्वरूपप्रकाश आत्मा सत्येन समदर्शनतया ऋतं च सन्नृता वाणी सत्यं च समदर्शनमिति श्रुतेः लभ्यो लब्धुं शक्यः यतः पुरुषस्तदेव समतामाप्नुयाच्चदैवात्मानं सर्वत्र विजानीयादिति भावः पुनः तपसा सर्वं ब्रह्मेति नियमेन सम्यगतिशयतया ज्ञानेन विवेकेन । ब्रह्मचर्येण ब्रह्मार्पणमेव चर्या सर्वं कर्म तेन । अथवा ब्रह्मण एव चर्या चर्चा तथा ब्रह्मगोष्ठ्या च । अथवा ब्रह्मण्येव चर्या गतिर्येषां ते संतः सत्संगमेनेत्यपरपर्यायः । कदैतत्कर्म कार्यमित्यत आह । नित्यं सदैव । ननु चेत्कश्चिदेतानुपायान् कुर्वीत तदा किं जायते इत्यत्राह अतः शरीरे शरीरांत एव हि निश्चये शुभ्रो निर्मलः उद्योतिः प्रकाशश्चैतन्यं तन्मयश्चिद्रूपोऽस्ति यं यतयः सत्यादिभिरुपायैरहर्निशं यत्नवन्तः तैरेव क्षीणदोषाः क्षीणा नष्टा दोषाः शत्रुमित्रस्वकीयपरकीयानामविधभावदृष्टिअविवेकाहंकारासत्प्रलापासत्संगा येषांते पश्यन्ति जानन्तीत्यभिप्रायः ॥ ४३ ॥

43. Brahma is always attained by truth, by penance, by perfect knowledge, by *Brahmacharya*. Inside the body is the Dweller—the pure, lustreful One. The saints see Him—they who have controlled their passions—they who have freed themselves of their vices —Munḍaka, 3. 1. 5.

NOTE.—Satya has been defined as having the meaning of viewing things impartially.

Brahmacharya, according to the commentary, is the renunciation of the fruits of services to God. It has also the meaning of all those who associate with men who constantly study the Vedas.

एतदेव हृदयति ॥

सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पंथा विततो देवयानः ।
यैनाक्रमंत्यृषयो ह्यासकामा यत्र तत्सत्यस्य परं निधानम् ॥४४॥

(मुण्डक ३।१।६।)

सत्यमित्युपलक्षणम् सत्यादिकं समदर्शनाद्युपायकदंबकं जयति सर्वोत्कृष्टत्वेन वर्तते नातृप्तं एतद्वैपरीत्यं सत्यादिना देवयानः देवस्य ब्रह्मणः स्थानं यात्रं गम्यं यत्र स देवयानः पंथा मार्गो विततो विस्तृतो भवति । हि निश्चये । येन मार्गेण आसकामा निष्कामाः संतः ब्रह्मैवा देवज्ञाः ब्रह्मज्ञानिनः आक्रमंत्यदंति गच्छन्तीत्यर्थः ॥ उक्तं च गीतायां—आपूर्यमाणमः खलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् । तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न

कामकामीति ॥ यत्र मार्गे सत्यस्य सत्याद्युपायवृन्दस्य परं निधानं परमकारणम् तत्प्रसिद्धं ब्रह्मवरीवर्ति ॥४४॥

44. Truth alone triumphs, not falsehood. Truth leads to the path of Brahma. By that path do seers walk—they who have attained all their desires. Through that path lies the seat of Brahma.—Munḍaka, 3. 1. 6.

Compare Gītā II, 10 7.

अपि चैतस्मिन्नुपायवर्गे एष एव महानुपाय इत्याह ॥

यच्च किञ्चिद्राजादिकं दृश्यते यच्च किञ्चिदिन्द्रादिकं श्रूयते ।
तत्सर्वं अंतर्बहिर्व्याप्यैको नारायणः स्थितः ॥ ४५ ॥

सकले जनेनास्मिन् जगति दृश्यमाने विश्वं यच्च किञ्चिद्राजादिकं दृश्यते यच्च किञ्चिदिन्द्रादिकं श्रूयते तत्सर्वमंतर्बहिर्व्याप्यैको नारायणः स्थितो भवतीति शास्त्रनिष्पन्नोत्तिसमीचीनोपाय इत्यर्थः ॥४५॥

45. All the sovereigns of empires that are seen on the Earth ; and all the rulers of heavens, Indra and others, such as are heard—all are pervaded, both inside and outside, by Nârâyana.

नन्वस्य श्रीनारायणस्य स्वरूपं किमित्यत्राह ॥

यतो वाचो निवर्त्तते अप्राप्य मनसा सह ।

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन ॥ ४६ ॥

(तैत्तिरिय २ । ४ । १ । २ । ६ । १ ।)

यतो यस्मादानन्दस्वरूपाद्वाचो ब्रह्मादीनां वाण्यो निवर्त्तते वक्तुं न शक्नुवन्ति मनसा सह ब्रह्मादीनामपि मनो न विमर्शयितुं शक्नोति किं कृत्वा अप्राप्याज्ञात्वा चेद्ब्रह्मज्ञानं तेषां स्यात्, तदा विमर्शनवचनविषयं किं न स्यात् । विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति श्रुतिः तस्माद् ब्रह्मणस्तदानन्दमानन्दस्वरूपं आनन्दो वै ब्रह्मेति श्रुतिः ।-यो विद्वान्न तुमायकः (ज्ञानुमापको वा पाठः) स कुतश्च नरकादिभ्यो भूतादिभ्यश्च न बिभेति भयं न विदधति द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः द्वितीयाभासतो न भीत्यवकाश इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

46. Words fail to describe Him ; the mind fails to apprehend him. He who knows Him to be full of bliss, has no fear from any one.—Taittirīya, 2. 4. 1. and 2. 6. 1.

NOTE.—Brahma has been described as Bliss. आनन्दो वै ब्रह्म.

If one desires bliss, let him reach the fountainhead of bliss *vid*, Brahma, आनन्दो वै ब्रह्म द्वितीयाद् वै न भवति. Fear arises from one who is other than *self*.

The sage who sees Brahman in every object around him, i.e., who sees no other entity than Brahman, can have no fear. He cannot be afraid of himself.

ननु श्रीभगवद्धाम यद्वदन्ति तत्कीदृशमित्यत्र आह ॥

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि ॥४७॥

(कठवल्ली १।२।१५।)

सर्वे वेदा यस्य ब्रह्मणः पदं धाम आमनन्ति प्रशंसन्ति सर्वाणि तपांसि च मासोपवासचांद्रायणादयो नियमा यद्धाम वदन्ति यन्निमित्ता भवन्ति यद्धामेह तः पुरुषाः ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचर्यादिकानाश्रमांश्चरन्ति धारयन्ति तद्धाम हे लोका इति शेषः । संग्रहेण संक्षेपेण ब्रवीमि कथयामि ॥ ४७ ॥

47. All the Vedas sing the praises of that place ; all penances are undergone for the attainment of that place. Men observe the ordinances of Brahmanical life to reach that place. That place do I tell you in brief —Kāṭha. 1. 2.15.

तदेव स्तौतीत्याह ।

एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालंबनं परम् ।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४८ ॥

(कठवल्ली १।२।१७।)

एतदालम्बनं धाम श्रेष्ठं एतदालम्बनं धाम परं परात्परम् एतदालम्बनं धाम ज्ञात्वा अविनाशि ब्रह्मस्वरूपं निर्णयं पुरुषस्तस्मिन् ब्रह्मलोके ब्रह्मधाम्न्येव महीयते पूज्यते इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

48. That refuge is best ; that refuge is the highest. Having attained that refuge, he is honoured in Brahma-loka (the world of Brahma.—Kāṭha, 1. 2. 17.

पुनरपि तस्य ब्रह्मणो दुर्ज्ञेयत्वं वर्णयति श्रुतिः ।

आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।

कस्तं सदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥४९॥

(कठवल्ली १।२।२० ।)

यः परमेश्वर आसीनः स्वस्वरूपब्रह्मधाम्नोपरि निविष्टः दूरं व्रजति सर्वे दृश्यादृश्यं स्वन्नगरे सिंहासनोपरि निविष्टो महाराजः सकलपृथिवीवृत्तांतमिव व्याप्नोति जानातीत्यपरपर्यायः । च पुनः यत्र शयानः सुप्तः सर्वतो याति जागर्ति सर्वं पश्यति शृणोतीत्यर्थः ।

तं परमेश्वरं कथंभूतं सदामदम् सदैव मदिरान्मत्तवन्मदः स्वस्वरूपमग्नत्वं यस्य तं सदैवो-
न्मत्तस्वभावम् । यद्वा सदामदम् । सदैवाभिमानशून्यं । ननु उन्मत्ततापवनबलेन वा
भूतप्रवेशेन अथवा मदिरापानेन तत्र तस्य केनान्मत्तत्वं जातमित्यत्राह । देवकीडकं
यतस्तस्य सदान्मत्तत्वं सावधानं न तु विक्षिप्तं । एतादृशं ब्रह्म मदन्त्यो ब्रह्मण इतरो ज्ञातुं
निर्णतुमर्हति योग्यो भवति न कश्चनेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

49. Sitting he travels far. Lying, he reaches all places. Who else than I can know such a Deity—ever intoxicated with Bliss?—Katha, 1. 2. 20.

कश्चिदेतद्वेत्ता स्यात्सोऽपि कृतार्थो भवेदित्याह श्रुतिः ।

अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम् ।

महांतं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥५०॥

(कठवल्ली १।२। २१।)

अशरीरं अन्यप्राणिवत् शरीरं न यस्य तम् अनवस्थेषु अनित्येषु अथवा अवस्था
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिर्यारूपाण्येषां यतः एता अवस्थाश्चिद्रूपबुद्ध्युद्भवाः देहास्तु जडस्व-
रूपा तादृशेषु शरीरेष्ववस्थितं तिष्ठन्तं । अथवा अशरीरमवस्थितं देहाभिमानरहितं यतः
महांतं महद्रूपतया स्वल्पपदार्थेषु देहेषु कदाभिमानत्वं न स्यात् यतस्तं विभुं सर्व-
व्यापकं तमेव सर्वभूतात्मानं मत्वा धीर एतादृक् परमेश्वरश्चो न शोचति शोकमोहाविष्टो
न भवतीत्यभिप्रायः ॥ ५० ॥

50. He who has no (physical) body (like ordinary men) and he who dwells in bodies that will die, is great. He pervades all objects. The wise, who know him to be as described above, are not affected by grief.—Katha, 1. 2. 20.

एतदेव हृदयति ।

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा रसं नित्यमगंधवच्च यत् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥५१॥

(कठवल्ली १।३।१५ ।)

यदशब्दशब्दरहितं वाण्यभावात् यतो नीरूपस्य वाणी कुतः । च पुनः अस्पर्शं
स्पर्शविहीनं रूपाभावात् यतोऽरूपं रूपशून्यं । अतएवाव्ययम् जन्माभावात् । तथाऽरसं
रस आनन्दः । यदानन्दस्वरूपाद्विषयानन्दस्तुच्छ एव । तस्मात् नित्यमगंधवत् गंधो वासना
तया हीनं अनादि अकारणं अनन्तमन्तहीनं महतः परं स्थूलस्वरूपाद्विरजः परं वा देहादि-
कात्परं । ध्रुवं सनातनम् तं । तत् एतादृशं ब्रह्म निचाय्य निगीर्य पुरुषो मृत्युमुखात्
संसारोत्प्रमुच्यते मुक्तः स्यादित्यर्थः ॥ ५१ ॥

51. He is beyond sound, beyond touch, beyond colour. He does not waste.—He is Eternal,—He is Bliss. He has no desires. He has no beginning, no end. He is greater than the great. A man who understands Brahma (as described above) is saved from the jaws of Death.—Kāṭha, 1. 3. 15.

इदानीं निर्णयोपायमाह ।

अंगुष्ठमात्रः पुरुषोन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।

तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेतमुंजादिवेषीकां धैर्येण तं विद्यात् ॥५२॥

(कठ १।६।१७।)

अंगुष्ठमात्रपरिमाणः अथवा अंगानि उषित्वा व्याप्य तिष्ठति मात्राभिः कलाभिर्यः सः पुरुषः परमेश्वरः कथंभूतः अंतरात्मा अन्तर्द्धर्ममध्ये आत्मा स्वरूपं यस्य । यः सर्वजनानां समस्तलोकानां हृदये हृदयाकाशे सन्निविष्टः । तं श्रीनारायणं स्वाच्छरीरात्स्वकीयशरीरात् प्रवृहेत पृथक्कुर्यात् जानीयात् । कस्मादिव मुंजात् इषीकां मुंजतृणगुलिकामिव । केन धैर्येण सात्विक्या धृत्या । उक्तं च भगवद्गीतासु । धृत्या यया धारयते मनः प्रायेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्विकीति । तमेतादृशं नारायणं विद्याज्ज्ञानीयात् यदैव पुरुषो देह व्यतिरिक्तमात्मानं जानीयात्तदैवायमात्मा निर्णयः स्यादिति भावः ॥ ५२ ॥

52. The dweller in the body is of the size of the thumb. He is the Inner Spirit. He has always his seat in the heart of men. The seeker should separate Him from the body diligently and patiently, as one separates the reed from the *muñja* grass—Kāṭha, 1. 6 17.

NOTE —No statement of actual size is meant by speaking of the Inner Spirit as having of the size of the thumb. It simply means He is a subtle substance.

Here the spirit is described as hidden by the covering of the physical body, as the arrow reed is enclosed in the *Muñja* grass. And, as the latter is separated from its covering, so should the spirit be sifted from the material vesture which covers and hides it.

Elsewhere the spirit is described as being concealed in the body, as butter lies hidden in milk. He is to be churned out. He is like the oil in the *Til* seed. He has to be expressed. The art of uncovering Him and churning Him and expressing Him is taught in the Vedānta, the Yoga and Bhakti Śāstras. He is to be evolved by constant application of the mind to Him.

ननु यदलक्ष्यमतर्क्यमरूपं निरंजनं तत्केनानुमीयते इत्यनुमानलक्षणमाह श्रुतिः ।

यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥५३॥

(केन १।४।)

यद्ब्रह्म वाचानभ्युदितं अवाच्यं । येन ब्रह्मणा वागभ्युद्यते वक्ति । तदेव ब्रह्म हे चित्तेतिशेषः त्वं विद्धि जानीहि । नेदं साकारं देवादिकम् । साकारमनृत्तं विद्धि निराकारं तु निश्चलमिति स्मृतं । एतत्किमित्यत्राह । न यदिदं साकारं देवादिकमुपासते ॥५३॥

53. He who is inexpressible by speech, He by whose power speech is utterable, know Him Brahma. He is not what is (ordinarily) adored.—Kena, 1. 4.

NOTE.—The material forms that are worshipped as symbols of the Deity are not to be considered as the real Brahma.

पुनरप्येतदेवाह ।

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनोमतम् ।

तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥५४॥

(केन १।५।)

यद्ब्रह्म मनसा न मनुते न विमृश्यते । येन ब्रह्मणा मनोमतं विमर्शयुतं तत्त्वविद आहुः तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि जानीहि नेदमेतत् । यत्तत्किं । यदिदं विश्वमयमुपासते ॥५४॥

54. That which the mind cannot comprehend, He who gives the power of reflection to the mind know Him to be Brahma and not this (the material symbol) that people adore.—Kena, 1. 5.

पुनरप्येतदेव वृणोति ।

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यन्ति ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥५५॥

(केन १।६।)

यद्ब्रह्म चक्षुषा न पश्यते दृश्यते । येन ब्रह्मणा चक्षूंषि नयनानि पश्यन्ति तदेव ब्रह्म शेषं पूर्ववत् ॥ ५५ ॥

55. That which the eye does not see, He by whose power the eye can see, know him to be Brahma, not this which people adore.—Kena, 1. 6.

पुनरप्येतदेव वक्ति ।

यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्राणीयते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥५६॥

(केन १।८।)

यद् ब्रह्म प्राणेन न प्राणिति चेष्टते येन ब्रह्मणा प्राणः प्राणीयते चेष्टते तदेव शेषं पूर्ववत् ॥५६॥

56. That which does not breathe with the vital air but He by whose power the vital air gets its activities, know Him to be Brahma, and not this that people worship.—Kena, 1. 8.

अथैतादृशं ब्रह्म ये जानन्ति ते कृतार्था इत्याह ।

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।

हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥५७॥

(कठ १।६।१) (श्वेताश्वतर ४।२०।)

अस्य ब्रह्मणो रूपं कस्यचित्संदृशे दर्शनाय न तिष्ठति अस्ति । एतदेव प्रकाशयति । कश्चन पुरुष एनं ब्रह्म चक्षुषा न पश्यति । स पुरुषः कथंभूतः हृदा प्राणेन हृत्प्राणयोः परस्परं संबन्धात् मनीषा मनीषया बुद्ध्या नाना ज्ञानेन तथैव मनसा संकल्पविकल्पाभ्यां च अभिक्लृप्तो निश्चित आवृतः । तस्मादीदृशं य एतद् ब्रह्म विदुर्जानन्ति ते अमृता जन्ममरणरहिता भवन्तीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

57. His form is not visible. No one sees Him. He is composed of the heart, the mind, and, intellect They who know Him as such, do not become subject to death.—Katha, 1. 6. 9.

NOTE.—The commentary explains अभिक्लृप्त by the word निश्चित Brahma has no material form to be perceived by the senses. He can only be thought of as constituted of हृद् प्राण मनीषा (निश्चयात्मकबुद्धि) मानस् (संकल्प विकल्पात्मक)

ननु चेत्तद् ब्रह्म जन्ममरणादिहीनं तदा तस्य कथं तत्परतन्त्रत्वमित्याह ।

एषो हि देवः प्रदिशोनु सर्वाः पूर्वोहजातः स तु गर्भेऽन्तः ।

स विजायमानः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठति विष्टतो-

मुखः ॥५८॥

(महा नारायण २।१।)

हि निश्चये एष प्रकाशस्वरूपः स्वतंत्रोस्ति । कथंभूतः देवः स्वक्रीडया नटवत्क-

चिज्जायते कचिन्न प्रियते कचिद् व्यवहरति कचिद्राजा कचिदनुचरः कचिद्धनी कचिद्दिद्रो जायते । तस्मात्सुत एव स्वयं क्रीडावशतया पूर्वः पूर्वः हि निश्चये जातः उत्पन्नः । तदनु तस्यैच्छया सर्वा दिशश्च प्रदिशश्चोपदिशश्च जाताः स एव सर्वं अंतर्गर्भं । गर्भान्तर्गतते । स एव विजायमानो जन्मरतः तथैव स एव जलिष्यमाणो । जन्मेच्छुः एवं स एव प्रत्यङ्मुखो बहिर्निष्क्रमणसंमुखः स एव विष्टतोमुखः गर्भजालावृतवक्त्रस्तितृति स्वयमेव सर्वत्र सर्वरूपतया क्रीडतीति भावः ॥ ५८ ॥

58 Verily, this Shining One creates the quarters and the sub-quarters. He appears to be born, sometimes inside the womb, sometimes on the point of coming out of the womb with his face bulging out—sometimes covered by the membranous coat—Mahânârâyaṇa 2 1.

NOTE—The commentator derives देव from दिव्, to act like an actor. The Deity is described to act like an actor in his various parts, sometimes as a foetus in the womb, sometimes as a child delivered from the womb, and so on. His manifestations are numberless

पुनरप्येतदेव व्याचष्टे ।

परीत्य लोकान् परीत्य भूतान् परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च ।
प्रजापतिः प्रथमजऋतस्यात्मनात्मानमभिसंबभूव ॥५९॥

(महा नारायण २।७)

परीत्य परित इत्य गत्वा व्यापकीभूय लोकान् चतुर्दशभुवनानि तथैव परीत्य व्याप्य भूतानि सकलजनान् परीत्य व्याप्य सर्वा दिशश्च विदिशश्च प्रजापतिः प्रजानां सकलचराचरभूतानां पतिः पालकः श्रीनारायणः कः ऋतस्य सत्यस्य पांचमैतिकस्य विश्वस्य प्रथमजः प्रथमं जातः आदिकारणं । आत्मना स्वरूपेण हेतुभूतेन आत्मनश्च स्वरूपं अभिसंबभूव अभितोतर्ग्रहिः संभावितवान् समस्तस्थावरजंगमात्मकं स्वस्वरूपं जगत् स्वयमेवोत्पाद्य स्वयमपि प्रविष्टवानिति भावः तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः ॥ ५९ ॥

59. Pervading all the worlds, pervading all objects, pervading all quarters (north, south, east and west) and sub-quarters (north-east, north-west, south-east and south-west), the Lord of creation, the First Cause, manifested Himself.—Mahânârâyaṇa 2 7.

ननुभिन्नप्रकृतिषु लोकेषु आत्मनेऽपि भिन्नाः स्युर्नेत्याह श्रुतिः ।

एक एवात्मा संतव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।

स्थानत्रयाद्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥६०॥

(ब्रह्मविन्दुः १११)

एक एवात्मा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु मंतव्यो ज्ञेयः तत्र स एवैक आत्मैतस्मिन्न-
वस्थात्रये मिश्रितौ बद्धो जन्ममृत्युयोग्यो भवति स्थानत्रयाद्भूभुवः स्वः स्वरूपा-
त्रिगुणमयादवस्थात्रितयाद्व्यतीतस्य पारंगतस्य तूर्यावस्थायिनः पुरुषस्य पुनर्जन्म न
विद्यते नित्यमुक्तो ब्रह्मस्वरूप एव भवतीत्यभिप्रायः ॥ ६० ॥

60. Verily, know the Self as one in all conditions of wakefulness, dreams and sound sleep. He is beyond the regions of the Earth, the firmament, and the heavens. The man who has realised that Brahma is above all conditioned states is not subject to repeated births. Brahma-Vindu.—11.

ननु तत्त्वविदस्तद्ब्रह्म निरंजनमिति कथयन्ति तत्र यत्किञ्चिद्वस्तुस्यात् तत्तु
श्वेतलोहितपीतकृष्णरक्तं स्यादेव अतस्तत्रास्तु मीयते ब्रह्मेत्याकाशपुष्पवच्छशशृङ्गवच्च
वचनवैदग्ध्यमेव स्यात् नेत्याह श्रुतिः ।

वालाग्रशतसाहस्रं तस्य भागस्य भागशः ।

तस्य भागस्य भागार्द्धं तत् ज्ञेयं च निरंजनम् ॥ ६१ ॥

(श्वेताश्वतर ५।१।)

वालस्य केशस्याग्रं शिरः तस्य लक्षसंख्याका भागा विधेयाः तत्रैको भागो ग्राह्य-
स्तस्य भागस्यांशस्य भागा भागशः बहवो भागाः खण्डाः कार्याः तेष्वेको भागो
ग्राह्यः तस्यापि भागद्वयं कार्यं तस्यापि भागार्द्धं कार्यम् तत्र यदेकं भागार्द्धं तद्भागाार्द्धपरिमाणं
निरंजनार्थं ब्रह्म विद्वद्भिर्ज्ञेयम् तस्याप्यस्यैतादृशं सूक्ष्मत्वं स्यात् तस्य श्वेतपीतादि-
रागता कथं ज्ञेया तस्माद्वेदाः वेदज्ञाश्च ब्रह्मणे निरंजनमिति वंदन्ति तस्मादन्यत्रास्ती
त्यभिप्रायः ॥ ६१ ॥

61. Divide the point at the end of a hair into a hundred thousand parts and continue dividing the part into further halves. So small is Brahma.—Śvetâ. 5. 9.

NOTE—Brahma is called *Niranjana*, because he is not coloured (affected) by the condition of the phenomenal world. Though described so minute as smaller than a hundred thousandth part of a hair's ending point, yet it is also described elsewhere as of the largest size, pervading the whole universe and immanent in every object.

नन्वीहृक् सूक्ष्मतरं वस्तु ब्रह्म तदा तस्य सर्वव्यापकत्वपर्याप्तिः कथमित्यत्राह ।

तिलान्ने तु यथा तैलं पुष्पे गंधमिवार्पितम् ।

पुरुषस्य शरीरे तु स बाह्याभ्यंतरे स्थितः ॥ ६२ ॥

(ध्यानविन्दु ७ ।)

तिलाभिधानेऽग्ने यथा तैलं सर्वव्यापकं वर्तते यथा पुष्पे गन्धमर्पितं सर्वव्यापक-
तया स्थितं तथैव पुरुषस्य वैराजस्य पुरुषस्य शरीरे विराडभिधाने ब्रह्माण्डे स निरंज-
नाख्यो नारायणो बाह्याभ्यंतरे अंतर्बहिश्च व्यापको भूत्वा स्थितः तस्मादलक्ष्यमाहा-
त्म्यमेव ब्रह्मेति भावः ॥ ६२ ॥

62. Just as oil exists in the *Til* (sesame) seed, just as smell in flowers, so Brahma pervades throughout the cosmos inside and outside.—Dhyānavindu 7.

पुनरप्येतदेव हृदयति श्रुतिद्वयम् ।

पुष्पमध्ये यथा गंधं पयोमध्ये यथा घृतम् ।

तिलमध्ये यथा तैलं पाषाणेष्विव कांचनम् ॥ ६३ ॥

(ध्यानविन्दु ५ ।)

यथा पयोमध्ये क्षीरमध्ये घृतं व्यापकं भवति यथा तिलमध्ये तैलं यथा पाषाणेषु
शैलचूर्णेषु काञ्चनं व्यापकं भवति अथवा पाषाणेषु लोहदृष्टसु कांचनं धातुर्लोह-
मित्यर्थः ॥ ६३ ॥

63. Just as fragrance pervades the flower, just as butter permeates the milk, just as oil pervades the sesame seed and just as gold permeates the reef of gold.—Dhyāna-
vindu, 5.

एवं सर्वाणि भूतानि मणिः सूत्र इवात्मनि ।

स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः ॥ ६४ ॥

(ध्यानविन्दु ६ ।)

ब्रह्मप्रोक्तानि भवन्ति यथा मणिगणे सूत्रंव्यापकं भवति एवमेव समस्तेषु स्थूलसूक्ष्मेषु
भूतेषु ब्रह्म सर्वव्यापकं भवति एवंविधब्रह्म ज्ञानेन ब्रह्मवित्सर्वभूतांतरात्मा ब्रह्मवेत्ता ब्रह्मणि
स्थितो ब्रह्मैव भवति स्थिरबुद्धिर्निश्चलधीः अतपवासंमूढोऽमोहरहित इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

64. Just as the beads of a necklace are strung into the thread, so are all objects strung in the *Ātmā*. The man who has a stable mind and is free from delusions, realises Brahma and abides in Him (*i.e.*, attains to the condition of Brahma) Dhyānavindu.—6.

पुनरप्येतदेव व्याख्यायते ।

वृक्षं तु सकलं विद्यात् छाया तस्यैव निष्कला ।

सकले निष्कले भावे सर्वत्रात्मा व्यवस्थितः ॥ ६५ ॥

(ध्यानविन्दु ८ ।)

वृक्षं सकलासहितं विद्याज्जानीयात् तस्य वृक्षस्य छाया निष्कला तत्र वृक्षं तु मूलशाखाप्रशाखापत्रपुष्पफलत्वप्रसादिभिर्बहुविधं छायां त्वैकेव च पुनः वृक्षनेत्रविषयं छाया तु न तथा तस्माद् वृक्षच्छाययोः सकलनिष्कलत्वमुक्तम् तत्र सकले निष्कले च भावे सर्वत्रैवात्मा श्रीनारायणो व्यवस्थितः प्रतिष्ठितो भवतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

65. The tree has its parts, but its shadow is without parts. The *Ātmā* has the condition of both *Sakala* and *Nis-kala* (with parts and without parts).—Dhyānavindu 8.

NOTE—The term कला (kalā) is used with reference to the digits of the moon, which is supposed to possess sixteen *kalās*.

The waxing and waning of the moon is due to the gain or loss of its *kalās*.

The tree has its roots, trunk, branches, leaves, flowers and fruits. All are its *kalā*. Therefore the tree is *sakala* (i.e. having *kalā*) Not so its shadow.

Brahma however, has the double nature of being both *sakala* and *nis-kala*.

Well, there may not be many *Ātmās*, but you must concede that there may be at least two. To this the following is the answer

ननु बहव आत्मानो मा भवन्तु परन्तु द्वावात्मानौ सत्यतया वर्त्तन्ते इत्यत्राह श्रुतिः ।

द्वा सुपर्णौ संयुजौ सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरेकं पिप्पलं स्वाद्वत्त्यन्योऽनश्नन्नभिचाकशीति ॥ ६६ ॥

(मुण्डक ३।१।१ । श्वेताश्वतर ४।६।)

द्वौ उभौ सुपर्णौ पक्षिणौ सुपर्णाविति वृक्षापेक्षयेत्तम् परमार्थतस्तु जीवात्मा परमात्मानौ संयुजौ सदा संयुक्तौ सखायौ परस्पराविरौधिनौ समानं सामान्यतया तिष्ठन्तौ अथवा समानं सहमानेन तत्रैकश्च मानेन देहोहमिति ज्ञानेन अन्यश्चामानेन नाहं देह इति मानेन युक्तौ वृक्षं वृक्षते न पश्यति इति वृक्षः तं तस्माद्देहस्य वृक्षसमानता वर्णिता । उक्तं च गीतासु ऊर्ध्वमूलमधः शाखमदवत्थं प्रादुरव्ययम् । छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् । परिषस्वजाते आलिंगितवन्तौ तयोर्जीवात्मपरमात्मनो मध्यादेकौ जीवात्मा पिप्पलं अदवत्थे न श्वस्तिष्ठतीत्यदवत्थं देहं इति यः स्वादुरसपूर्वकं अतीन्द्रिय-द्वारा भुनक्ति अन्यो द्वितीयः परमात्मा अनश्नन् भोगमकुर्वाणः अभिचाकशीति सन्निधानतया तिष्ठति तत्रेतयोर्गंगागंगजलवन्नामतपव द्वित्वम् न तु परमार्थं वस्तुतस्तु द्वावेव चिद्रूपौ तत्र चैतन्यमेकमेव तस्माच्चिद्रूपतया नामतपव तयोर्भेदः वस्तुतस्त्वेकमेव ब्रह्मेति भावः ॥ ६६ ॥

66. There are two birds with beautiful plumage, who are associated with each other as friends. They roost on the same tree. One eats the sweet fruits of the fig tree ; but the

other abstains from eating, and looks on.—Munḍaka, 3-1-1. Svetaswâtara—4 6.

NOTE.—The commentator plays on the word समान *Samâna* means ordinarily equal, common, i.e. the same But it has also the sense of possessing चान्, i.e., egotism—the sense of one's individuality The *jîva* has this sense But Brahma is free from it The *jîva*, therefore, partakes the fruits of its individual existence. Not so Brahma. This is the only difference between the two. Consciousness, intelligence (चैतन्य) is the common property of both

इदानीं पूर्वश्रुतिवदात्मद्वयनिषेधिन्युत्तरा श्रुतिश्च ।

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजा जनयन्तीं सरूपाः ।
अजो ह्येषोऽजुषमाणोनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजो-
न्यः ॥ ६७ ॥

(श्वेताश्वतर ४।५)

अजां जन्मशून्यां भ्रान्तिमात्रमेव मायां एकामद्वितीयां लोहितशुक्लकृष्णां रजःसत्त्वतमोमयी रक्तश्वेतश्यामवर्णां बह्वीः प्रजाः नानाविधाः नानावर्णाः नानाप्रकृतिः सृष्टिजनयन्तीमुत्पादयन्ती कार्यकारणकतृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते इति कृष्णस्मरणात् कथं भूताः प्रजाः स्वरूपास्तद्रूपा यथा तस्यास्त्रिगुणत्वं तथैव प्रजाप्युत्पादिता तत्र पूर्वोक्त जीवात्मपरमात्ममध्यात् हि निश्चये एको जीवात्मा अजः चिद्रूपत्वाज्जन्मादिषड्विकाररहितः न जायते म्रियते वा कदाचिदिति श्रीभगवत्स्मृतेः एनां त्रिगुणमयीं मायां । दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्ययेति श्रीकृष्णस्मरणात् । अनु च तत्परो भूत्वा जुषमाणः सेवमानः पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते इतिकृष्णस्मरणात् अथ पूर्वोक्तः परमात्मा अजो जन्मादिशून्यदिचिन्मयत्वात् एनामसद्रूपिणीं भुक्तभोगां प्रथमेन जीवात्मनोच्छिष्टीकृतां वेद्यामिव जहाति त्यजति यद्यपि परमात्मा मोहिनीं मायामिंद्रजालवद् दृष्ट्वा मायासबल-जीवभावत्वं प्राप्नोति न्यूनोऽपि स्वविमर्शतयैकात्मस्वस्वभावं प्राप्त इत्यर्थः ॥६७॥

67. The unborn *Purusa* (Dweller in the body) consorts with the unborn tri-coloured *Prakriti*, constituted of the three *Guṇas*—*Satwa*, *Rajas* and *Tamas* Many are the off-springs begotten of this intercourse resembling one another. The unborn (*Puruṣa*) lies with her, the unborn (*Prakriti*), but renounces her after enjoyment of his intercourse with her—Svetâśvatara, 4. 5.

NOTE —This text has a double meaning. *Ajâ* means a he-goat, *ajâ* a she-goat. The attributives, red, white and black, have been purposely used to denote the three *gunas*, *Rajas*, *Satwa* and *Tamas*. Nature cannot evolve but by union with spirit. This is the pith of the Sâmkhya system of philosophy.

This is not the only instance of the use of indelicate analogies in theological and philosophical literature.

The *Hatha—Pādi-piṭh*, a well known treatise on *Yoga*, has the following:—

(a) गङ्गा यमुनयोर्मध्ये बालरण्डा तपस्विनी ।

बलात्कारेण गृह्णीयात् तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

इडा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुना नदी ।

इडा पिङ्गलयोर्मध्ये बालरण्डा च कुण्डली ॥

(b) गोमांसं भक्षयेद् यस्तु पीत्वाम्रवारुणीचा ।

कुलीनं तमहं मन्ये इतरे कुलघातकाः ॥

गोश्वाब्देनोदिता जिह्वा तत् प्रवेशो हि तालुनि ।

गोमांसभक्षणं तत्तु महापातकनाशनम् ॥

जिह्वाप्रवेशसम्भूतबहिनोत्पादितः खलु ।

चन्द्रात् स्रवति यः सारः स स्यादम्रवारुणी ॥

One is surprised that a treatise on *Yoga* should be disfigured by this picture in sloka (a), suggestive of carnality, so uncalled for and so out of place

But when the real meaning of these utterances as given there, is learnt everything appears as decent and spiritual as could be desired. But why on earth use such gross figurative passages? An unscrupulous Christian Missionary preacher bent on making mischief, and others equally hostile to Hindu sacred literature, can make good capital out of such apparent irreligious texts, by suppressing the true interpretation of these texts from their audience, before whom they can caricature these "heathenish" teachings.

नन्वीहृदया ब्रह्मजिज्ञासायाः केथं इत्यत्राह ।

आहारार्थं कर्म कुर्यादनिद्यं कुर्यादाहारं प्राणसंधारणाय ।

प्राणाः संधार्यास्तत्त्वजिज्ञासनार्थं तत्त्वं जिज्ञास्यं येन भूयो न जन्म ॥६८॥

भोजनार्थं कर्म व्यवहारं कुर्यात् यतस्तेन विना भोजनप्राप्तिः कुतः स्यात् कर्म कथंभूतं अनिद्यं शास्त्रलोकादिवाच्यम् ननु यस्येतादृशं बंधनम्भवेत् तद्भोजनमेव किमर्थं कुर्यात् तत्राह पुरुषस्तदाहारं भोजनं कुर्यात् कस्मै प्राणसंधारणाय प्राणस्य संधारणम् संदीपनं तस्मै ननु चेत् प्राणसंधारणमेव भोजनकारणम् तदा प्राणेन किंप्राणस्तिष्ठतु वा ब्रजतु इत्यत्राह तत्त्वजिज्ञासनार्थं ब्रह्मणो जिज्ञासनं ज्ञातुमिच्छा तदर्थं प्राणाः संधार्याः यतः स्वास-स्थितिं विना तत्त्वज्ञानं कुतः ननु तत्त्वज्ञानेन किं प्रयोजनमित्यत्राह पुरुषैस्तत्त्वं जिज्ञास्यमिति संधारणो धर्मः येन तत्त्वज्ञानेन भूयः पुनर्जन्म न स्यात् ॥६८॥

68 To obtain a supply of one's food one should take to honest work that may not bring ill repute. The object of eating is to sustain life, and the object of life is to acquire the knowledge of eternal truth, so that one may not be subject to repeated births.

NOTE.—The object of *Brahma jñāna* (knowledge of Brahman) is to obtain victory over death, or, as the commentator puts it, to obtain victory over repeated births.

ननु तत्त्वं ज्ञानं सुलभं किं न स्यान्नेत्याह ।

श्रवणाया बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोपि बहवो यं न विद्युः ।

आश्रय्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्रय्यो ज्ञाता कुशलोऽनुशिष्टः ॥६६॥

(कठवल्ली २।७ ।)

श्रवणाया श्रवणमात्रार्थमपि कैश्चिद्बहुभिः पुरुषैर्यः परमेश्वरो न लभ्यो लब्धुं न शक्यः तेषां ज्ञानस्य कथैव का केचिद् बहवः शृण्वन्तोपि वेदशास्त्रश्रवणमपि कुर्वन्तः यं श्रीनारायणं न विद्युर्जानन्ति यतोऽस्य ब्रह्मणो वक्ताप्याश्चर्यः यतोऽयमनिर्वाच्यः यतो वाचो निर्वर्तते इति श्रुतेः अस्य ब्रह्मणो लब्धा कुशलोऽत्यन्तनिपुणः अस्य ज्ञाताश्चर्यः अस्य ब्रह्मणोऽनुशिष्टः अनुरूप आराधकोऽपि कुशलो महाचतुरः यतः साकारान्देवान् सत्स्वरूपान् ज्ञात्वा निराकारं सत्स्वरूपं ब्रह्माराधयितुं परिकरं बन्धातीत्यभिप्रायः ॥६९॥

69. Many have not succeeded even to the extent of hearing about Him. Many have not understood Him, though they have heard about Him. How few are they who can speak what He is. Accomplished is he who has the knowledge of Brahman. Wonderful must be the knower—more wonderful still the disciple taught by such an accomplished teacher.—Katha. 2 7.

NOTE.—The commentator observes that there is the man who, after having realised *Saguna Brahman*, strives to know the *Nirguna Brahman*.

ननु चेदीदृगत्यन्तदुर्लभो ब्रह्मनिर्णयस्तर्हि किं तेन इत्याह ।

मिथ्यते हृदयग्रन्थिशिष्यन्ते सर्वसंशयाः ।

जीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥७०॥

(मुण्डक श्रुतिः २।२।८ ।)

तस्मिन्परावरे स्थूलसूक्ष्मस्वरूपे ब्रह्मणि दृष्टे निर्णयति सति हृदयग्रन्थिः मोहशोकपाशः मिथ्यते नश्यते तथैव सर्वसंशयाः किमनित्यं किं नित्यं क ईश्वरः कः संसारः कोऽहमि-

स्यादि समस्तसंदेहाः छिद्यन्ते नश्यन्ति अस्यैव ब्रह्म निर्णेतुं कर्माणि कर्तव्यानि क्षीयन्ते कृत-
कृत्यो भवतीत्यभिप्रायः ॥७०॥

70 The knot of the heart is cut asunder All the doubts are dispelled. That man's actions are sterilized (made incapable of bearing fruits) when he has seen Him who manifests as the highest and the lowest (Brahma)—Mundaka, 2 2. 8.

NOTE — परावरे has been paraphrased as शूलसूदनस्वरूपे

ननु यद् ब्रह्मशिवादिभिरपि दुर्ज्ञेयं तस्य निर्णयोऽन्येषां कथमित्यत्राह ।

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥७१॥

(केन ११ ।)

यस्य पुरुषस्यामतं नेदं ब्रह्म नेदं ब्रह्मेति पदार्थज्ञानं यदा नश्यति तदा तस्य ब्रह्म-
मतं ज्ञातं स्यात् नेति नेतीति शेषितं यत्परंपदमिति श्रुतेः तथा च यस्य पुरुषस्य मतं मया
ब्रह्म ज्ञातं स तद् ब्रह्म न वेद जानाति यतो ज्ञानज्ञयताख्यो त्रिपुटीमये मायाविषय एव
परिवर्तते च पुनर्विज्ञानतामस्माभिस्तद् ब्रह्म निर्णीतमिति निश्चयवतामविज्ञातं तैः किञ्चिन्न
निर्णीतम् यतो निरञ्जनं नीरूपं निर्गुणं निष्कलमलक्ष्यं ब्रह्म तन्निर्णयो निरवकाश इति भावः ।
तथैव विजानताम् विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति श्रुतिः ज्ञानेन निश्चयवतां पुरुषाणां
विज्ञातं तद्ब्रह्मानिर्वाच्यमुपलक्ष्यमज्ञेयमिति तैरेव निर्णीतमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

71. He who thinks that he has not apprehended Brahma, may be credited to have formed a correct opinion. He who has formed the opinion that Brahma has been understood, is an ignoramus Brahma has not been known by one who thinks that he is the knower. But he who thinks he has not known Him, has come to know Him (correctly).—Kena, 2. 5.

NOTE — Self-satisfaction and arrogance of a pretender to knowledge of Brahma is condemned here.

ननु चेदेतद् ब्रह्माज्ञेयं तदा तत्प्राप्तिपरिश्रमे निरर्थक इत्यत्राह ।

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योभृतोभवत्यत्र ब्रह्मसमश्नुते ॥७२॥

(कठ-छी श्रुतिः ६।४ ।)

यदा यस्मिन् काले अस्य पुरुषस्य हृदि हृदये स्थितैः श्रिताः मृतोत्थिताः सर्वे कामाः
वित्तैषणा सुतैषणा सुखैषणा श्रेयैषणा स्वर्गैषणेत्यादिसकलकामनाः प्रमुच्यन्ते अमुं
संत्यज्य पलायन्ते अथानन्तरं मर्त्यो मरणशीलः अमृतोभवति कामकामिन एव देहसंबन्धतो
जन्ममृतवादि इतिभावः । ततो तत्रैव जन्मनि ब्रह्मत्वं समश्नुते ब्रह्ममयोभवतीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

72 When all desires that have lain in the heart have been swept away, then has mortal man no death. He reaches the Brahmic state here (even in this life on the earth).—*Kaṭha*, 2. 6. 14

पुनरपि ब्रह्मणो दुर्ज्ञेयत्वं श्रुत्वा भ्रांतचित्तान्पुरुषानाश्वासयत्यन्या श्रुतिः ।

तमेवमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ।

यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन ॥ ७३ ॥

(बृहदारण्य ४।४।२२।)

यज्ञेन दानेन तपसा नियमेन अनाशकेन निष्कामेन यतः कामेनैव पुण्यनाशः
अनाशकेनेति सर्वत्र योज्यं तैरेव शुद्धाः संतो ब्राह्मणाः वेदज्ञाः वेदानुवचनेन वेदश्रुतिस-
मुदायेन तमेव प्रसिद्धमात्मानं सर्वभूतात्मानं विविदिषन्ति जानन्तीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

73. Those Brāhmanas attain Brahma who perform sacrifices, charities, penances, without any wish for reward— simply as duties demanded of them by Śāstric injunctions —
Br.-4 4. 22

NOTE.—अनाशकेन in the text literally means—only works done unselfishly bear lasting fruits. Hence, the attributive signifies that sacrifices, charities and penances performed self-lessly, go to help the attainment of Brahma.

पुनरप्येतदेव हृदयति ।

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परंब्रह्माधिगच्छति ॥ ७४ ॥

(ब्रह्मविन्दुः १७।)

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये एकं यत् शब्दब्रह्म वेदशास्त्रं अपरं परं ब्रह्म च तत्र द्विविधब्रह्म-
ज्ञाने को हेतुरित्यत्राह यः शब्दब्रह्मणि वेदशास्त्रे निष्णातः निःशेषतया स्नातः वेदशास्त्रज्ञो
भवति स परंब्रह्माधिगच्छति अनुमानद्वारा दर्पणे स्वमुखमिव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७४ ॥

74. Two Brahmas have to be known—The Word Brahma, and the Supreme One. One thoroughly conversant with the Word Brahma (Veda) gets the knowledge of the Para-Brahma (Supreme One).—*Brahma Vindu*, 17.

NOTE.—The realization of Brahma follows the thorough attainment of the knowledge revealed in the Vedas.

अथेदानीं ब्रह्मज्ञाने सुगमोपायमाह श्रुतिः ।

यदा पंचावतिष्ठते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचिष्टेत तामाहुः परमां गतिम् ॥७५॥

(कठवल्ली ६।१०।)

यदा पंच ज्ञानानि ज्ञानेन्द्रियाणि अवतिष्ठते निष्कामानि भवन्ति मनसा सह मनोऽपि निष्कामं स्यात् तेनानेन कर्मेन्द्रियाण्यपि वर्णितानि यत इन्द्रियाणां मनोवशत्वात् बुद्धिश्च न विचिष्टेतानेकज्ञानं न कुर्यात् तां तदवस्थां परमां गतिमाहुर्वदन्ति वैदविद इत्यर्थः ॥७५॥

75. When the five senses of perception, along with the *manas* and the *buddhi* are worked with no selfish aim—that is the highest goal (of life) —Katha 2 5 10

NOTE.—The translation of the text is in the spirit of the interpretation in the commentary.

योगमार्गिणामप्येतदेव हृदयति श्रुतिद्वयम् ।

अनन्ता रश्मयस्तस्य तीपवद्यः स्थितो हृदि ।

सितासितकटुनीला कपिलामृदुलोहिताः ॥७६॥

(मैत्री-६।३०।)

तस्य प्राणस्य अनन्ता अनेका रश्मयो नाड्यः संति कथंभूता रश्मयः सितासितां श्वेताश्च असिताः श्यामाश्च ते कटुनीलाः कटुः च कटोराश्च नीला हरिता श्वेतकपिला सुवर्णवर्णा मृदुलोहिताः मृदवः कोमलाश्चालोहिता आरक्ता ते इति द्वंद्वः तस्य कस्य यो हृदि हृदये दीपवत्प्रदीपवत्स्थितः प्रज्वलितो भवति ततस्तेषां रश्मीनां नाडीनां मध्ये ऊर्ध्वमेको रश्मिः सुषुम्णानाड्याख्या स्थितो भवति तेन सुषुम्णाख्यनाडी द्वारा यः प्राणात्मको जीवः सूर्यलोकं भित्वा प्राणभावं त्यक्त्वा ब्रह्मलोकं मनोभावं चातिक्रम्य संत्यज्य परां गतिं ब्रह्मसत्तां याति गच्छति ब्रह्मात्मकोऽहमिति भावयतीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

76. Numberless are His rays—of the Light who dwells in the heart and shines like a lamp. They are white, green, tawny, golden, and light red. --Maitri, 6. 13.

NOTE.—This is an allegorical statement of a mystical truth known only to Yogis. There are numberless nerves running from the heart to all parts of the body. One of these nerves is called the *Sushumnâ* that has its passage to the brain. It is by directing his vital air through the *Sushumnâ* that the *Yogi* enters the *Sahyaloka* (the region of the Sun,) and then attains the state of Brahma.

पुनरप्येतदेव दृढयति ।

समाने वृत्ते पुरुषो निमग्नोऽनीशया सोचति मुह्यमानः ।

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥७७॥

(श्वेताश्वतर ४।७।)

समाने वृत्ते अभिमानपूर्वकं अहंतासंयुक्ते देहे निमग्नः । मानतया तन्मयतयोपविष्टः सोचति । दीनोहमातुरोहम् । पापात्माहमित्यहर्निशम् विषादं करोति । कथंभूतः । मुह्यमानः । मोहितः । कयानीशया । ईश्वराभावतया । अहमीश्वरः अहं कर्ता अहं दाता अहं सिद्धः अहं भोगी अहं बलवान् अहं सुखी अहमाढ्यः अहं कुलीनः इत्यहंकारकेनाज्ञानेन ततो यदा अयमेव जीव ईशमन्यमितरं पश्यति सः परमेश्वर एव कार्यकारणकर्तृरूपो नाहमिति जानाति ।

तथाचाष्टावके ।

अहं कर्तेत्यहंमानमहाकृष्णाहिदंशितः ।

नाहं कर्तेन्नि विश्वासामृतं पीत्वा सुखी भवेति ॥

पुनरस्य परमेश्वरस्य महिमानं एकस्मिन् क्षणे संभाविते संभावनायाम् । असंभाविते संभावनां चकारि मूकं मूके चकारं राक्षि दासं दासे राजानम् । धनिनि दरिद्रं दरिद्रे धनिनं च करोतीति । च तन्माहात्म्यं पश्यति । ईशं कथंभूतं जुष्टं ब्रह्मादिस्थावरास्तेन सकलजनेन सेवितम् । ईदृग्ज्ञानेन चेदयं जीवो भगवंतं भजेत तदा वीतशोको निवृत्तशोक-मोहो भवति यातीत्यर्थः ॥ ७७ ॥

77. The Jīva (Purusa) clings to the body (as a bird roosts on a tree) in common with the other Dweller in the body. The Jīva is distracted by anxious thoughts in his helplessness and in his delusion (that he is without a guide and master). When, however, he sees the glory of the other one (the Supreme Dweller in the body) that He is the lord, the Jīva's anxiety departs.—Swetâswatara 4. 7.

NOTE.—चान in the text has the double meaning of "in common with" and "affected by egotism—individuality :

So long as the Jīva is guided by his sense of egotism—his individuality—he is subject to anxieties. But as soon as he comes to see that the Supreme One is the master, he has the satisfaction of the knowledge of the existence of a friendly controlling guide, and he labours no more under anxious thoughts about himself.

That is, when the individuality is lost in cosmic consciousness, there is bliss—all griefs having departed at the advent of this new consciousness.

तस्मादहंतात्यागएव महानुपाय इत्याह । १

न कर्मणा न प्रजया न धनेन त्यागेनैकेनामृतत्वमानशुः ।

परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशंति ॥७८॥

(कैवल्यो० १।१।)

तत्त्वविद् इति शेषः । न कर्मणा नित्यनैमित्तिकादिधर्मेण चान्द्रायणादिव्रतसमुदायेन च । न प्रजया पुत्रादिकृतश्राद्धादिना । न धनेन धनसाध्येन यज्ञादिना वा । किंतु एकेन केवलेन त्यागेनाहंतात्यागेन अमृतत्वं अमृतो जन्ममृत्यादिरहितोऽविनाशी नारायणस्तद्भाव अमृतत्वं श्रीनारायणसायुज्यताम् । आनशुः प्राप्नुयुरित्यर्थः । तस्मात्तदविनाशीस्वरूपं ब्रह्म कथंभूतं नाकं परेण नाकात्स्वर्गादपि परं श्रेष्ठम् विभ्राजते प्रकाशते नयनादिसकलपार्षदद्वारा सर्वं करोतीति भावः । यद्यत्र ब्रह्मणि यतयोऽहंतात्यागेन यत्न-
वन्तस्त एव संन्यासिनः परमहंसा विशंति तदात्मतया सर्वं जानंतीत्यभिप्रायः ॥ ७८ ॥

78. Not by *karma* (religious observances); not by progeny (the begetting, of children who offer oblation to the manes of the departed); not by riches (as the means for the performance of works of public and private charities and religious sacrifices) do men attain immortality That is gained by renunciation only. Brahma shines in the cave (retreat) which is beyond *Swarga*. The controllers of their passions—they who have renounced their attachments—they alone can enter that retreat.—Kaivalya, 1. 1.

NOTE.—This is an oft quoted text of the Vedānta. There are more than one renderings by expositors of the various schools of Vedantic thought. The translation here follows the Dīpikā.

पुनरप्येतदेव हृदयति ।

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।

ते ब्रह्मलोकेषु परांतकाले परा मृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥७९॥

(मुण्डक ३।२।६।)

ये वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः वेदान्तशास्त्राणां विज्ञानेन सुनिश्चितो निर्णीतोर्थः पर-
मार्थो ब्रह्म यैस्ते संन्यासयोगेनात्मत्यागोपायेन यतयो यत्नवन्तः । तेनैव शुद्धसत्त्वाः निर्मलान्तः-
करणाः । यतः 'समस्तपापविधायिन्यहंतैवेति । तस्मादहंतात्याग एव शुद्धकारणमिति भावः ।
ते सर्वे ब्रह्मलोकेषु ब्रह्ममयेषु लोकेषु परांतकाले परः परश्चासावन्तः । कल्पांतस्वात्मवि-
नाशः यतो यावदहंता वर्तते तावदेव देहात्मसंसारस्थितिरपि वर्तते स एव कल्पः

तस्याहंकारस्यांतो नाशः कल्पांत इति कथ्यते तस्य काले समये यावेदवाहंताविनाशः स्यात् तदेव कल्पांतकालस्तस्मिन् सति परामृता अत्यन्ताविनाशिरूपाः परिमुच्यन्ते परितो जीवभावादिबंधनैभ्यो मुक्ताः संतो ब्रह्मसायुज्यमाप्नुवन्तीत्यभिप्रायः ॥ ७९ ॥

79. They who have well ascertained the highest truth by their knowledge of Vedânta—they who by their renunciation have been constantly endeavouring to control their passions ; they with purified mind attain the region of Brahma, in the end of their time.—Mundaka, 3. 2. 6.

NOTE —परान्तकाल *i.e.* कल्पान्त in the case of the seekers of Brahma, is the moment when they get the knowledge of Brahma, and, renouncing their individuality, are lost in the great cosmic consciousness

अनेन पूर्वोक्तेन श्रुतिसमुदायेन ब्रह्मज्ञाने आरोहक्रम उक्त इदानीं ततोपि सुगम भवरोहमार्गमाह श्रुतिः ।

तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निरंजनम् ।

तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म संपद्यते ध्रुवम् ॥८०॥

(ब्रह्मविन्दुः)

तदेव पूर्वोक्तं ब्रह्म निष्कलं निर्विकल्पं निरंजनम् यस्तद् ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ध्रुवं निश्चये संपद्यते ब्रह्मैव भवति ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः ॥८०॥

80. When the individual Jîva knows “I am that Brahma”—the one without digits—the unconditioned—the dispassioned, colourless One ; he becomes at one with Him.—Brahmavindu.

NOTE.—That condition when the Knower, the Known and the Knowledge are all merged in one consciousness (the consciousness of their separate entities having disappeared), that is the Brahmic state referred to in the text.

तदेव हृदयति ।

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बंधो न च शासनम् ।

न मुमुक्षा न मुक्तिश्च इत्येषा परमार्थता ॥८१॥

(ब्रह्मविन्दुः)

निरोधो मृत्युर्भवति न चोत्पत्तिर्न जन्मबंधनम् न च शासनं यमदण्डो न मुमुक्षा मोक्षमुच्छा मुक्तिर्मोक्षः सर्वं ब्रह्मेति ज्ञानवत् इति शेषः इत्येवैवेयमेव परमार्थता सत्यता भवतीत्यभिप्रायः ॥ ८१ ॥

81. There is no death, no birth, no confinement, no punishment, no liberation, no desire for liberation (to him who has realised that all is Brahma). This is the supreme truth.—Brahmavindu

तस्मादीहंज्ञान एव नित्यं यत्नं कुर्यादित्याह ।

घृतमिव पयसि निगूढं भूते भूते च वसति विज्ञानम् ।

सततं मन्थयितव्यं मनसा मन्थानभूतेन ॥८२॥

(ब्रह्मविन्दुः)

पयसि दुग्धे घृतमिव भूते भूत अनुभूतं चराचरे जगति निगूढगुप्तं विज्ञानचिद्रूपं ब्रह्म विज्ञानमानन्द ब्रह्मैति श्रुतेः वसति तिष्ठतीत्यर्थः तस्माद्ब्रह्म सततं सदैव मन्थयितव्यं विमर्शयितव्यं । केन मनसा शुद्धचित्तेन किंभूतेन मन्थानभूतेन मन्थानस्थानस्थितेनेत्यर्थः ॥८२॥

82. Like butter hidden in milk, Brahma permeates in each and every object Let there be constant churning by the churning stick of the mind.

The manner of meditating, by which the unity with Brahma is to be attained, is mentioned in the following text.

ननु तद्ब्रह्म कथं मन्थयितव्यं तत्राह ।

सर्वभूताधिवासं च यद्भूतेष्ववसर्पति ।

सर्वानुग्राहकत्वेन तदस्म्यहं वासुदेवः ॥८३॥

(ब्रह्मविन्दुः)

यद् ब्रह्म सर्वभूताधिवासं सर्वभूतानामधिवासं आराधस्तत् यद् ब्रह्मभूतेषु अवसर्पति निवसति तद्ब्रह्माहमस्मि केन सर्वानुग्राहकत्वेन सर्वमनुगृह्णात्यात्मौपम्येन जानाति इति सर्वानुग्राहकस्तस्य भावस्तत्त्वं तेन च पुनः अहं वासुदेव इति परिज्ञानेन मन्थयितव्यमित्यर्थः ॥८३॥

83. He who is the adored of all—He who pervades all, He who is the kind protector of all—that Vāsudeva I am.

NOTE —The highest form of *Bhakti*—the *Para-Bhakti* takes the form of the devotee's merging in the God he adores.

तद्विपरीतधर्मिणा निदंति ।

असूर्या नाम ते लोका अंधेन तमसा वृताः ।

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥८४॥

(ईशवाग्योपनिषत्)

असूर्याः सूर्यादिप्रकाशरहितालोका नरकविषया अंधेन तमसा गाढांधकारेणावृता युक्ता भवन्ति । ते प्रेत्य देहं संत्यज्य तान्नरकानभिगच्छन्ति ते के ये केपि जना आत्मह्न आत्मघातिन आत्माभावात् देहाभिमानिन इत्यर्थः ॥८४॥

84. Those worlds that are void of the sun, are filled with blinding darkness. To those worlds do they go after death who commit suicide.—Īśāvâsyopaniṣad.

NOTE—It is not the killers of their physical body alone who are visited with the punishment of being immured in a sunless prison. The spiritual suicides who kill their spirit while alive—the rank materialistic—it is to them also that the text specially refers.

पुनरप्येतद् हृदयति ।

न तं विदाथ इमा जजान यद्यस्माकमंतरं बभूव ।

नीहारेण प्रावृता जल्पाश्चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥८५॥

(यजुर्वेद)

हे लोका यूयं तं न विदाथ न जानीथ तं कं यः ! इमा अनेकयेनीर्जजान उत्पादितवान् तत्राज्ञाने को हेतुः यदस्मात्कारणाद्युष्माकं तेन ब्रह्मणा सहान्तरं भिन्नत्वं बभूव । अतएव भवतश्चरन्ति पुनःपुन जन्ममरणादि प्राप्नुवन्ति नीहारेण मोहांधकारेण प्रावृताः नित्यमात्मानं त्यक्त्वा अनित्यं परं देहमात्मानं मन्यमानाः अतएव जल्पाः निंद्या अतएव असुतृप उदरभरणमात्रेणैव उक्थशासः वेदोक्तविधिनिषेधरज्जुभिर्बद्धा इत्यर्थः ॥८५॥

85. O ye men, you do not know Him—He who has created the many worlds. It is due to ignorance that there has been this separateness from Him. Therefore, are you subject to birth and death. Being surrounded by the gloom of illusion, you forsook the Eternal spirit and clung to the perishable physical body. Therefore, are you subjected to censure. You have gratified your physical hankerings—you, who were enchained by scriptural ordinances—Yajur-Veda.

NOTE.—The mere ritualists—the followers of the letters of the law; they who performed sacrifices with the object of acquiring the good things of this world and that of *Svarga*; are perpetually liable to be re-born.

पुनरप्यभिमानिनो लोकान्निन्दति ।

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः परिडितमन्यमानाः ।

जंघन्यमाना अपि ग्रन्थि मूढा अंधेनैव नीयमाना यथांधाः ॥८६॥

(कठवल्ली १।२।१।)

अविद्यायां आत्मन्यनात्मज्ञानं अनात्मन्यात्मज्ञानं अविद्या । तयांतरे ईश्वरात्पृथक्त्वे वर्तमानाः अहंकर्तादि इत्यादिनिर्णये स्थिताः । च पुनः स्वयं धीराः पतत्कार्यमस्मद्वशे वर्तते इति धैर्यवन्तः । च पण्डितं मन्यमानाः वयं पण्डिता इत्यभिमानवन्तः । जंघन्यमानाः अहंतयानुक्षणं तमोभयक्रोधनिष्ठाः । अतएव स्वयं मूढाः सर्वकर्तेश्वर इत्यज्ञानिनः मन्त्रादिद्वारा युष्मान्मोक्षयिष्याम इत्यन्यान्कथयन्तः । ते के यथाधाः पुरुषा स्वयं गंतुमसमर्था अंधेनाचक्षुषा पुरुषेण नीयमाना हस्तान् गृहीत्वा चाल्यमानाः कुत्र गमिष्यन्ति अपि तु कुत्रचिद् गते पतिष्यन्ति तथैवांतर्मूढाः स्वयं भगवन्मार्गानभिज्ञा बहिः पाण्डित्याभिमानिनोऽन्यान्मूढान् शिष्यान् प्रमोदयतीत्यभिप्रायः ॥८६॥

86 Immersed in ignorance, considering themselves as learned sages—constantly oppressed by passions blind and senseless—they wander about like the blind led by the blind.—Mundaka, 1 2 8 Katha, 1. 2 5.

NOTE.—This text occurs in both the Mundaka and the Katha Upanishads, with but slight differences. The reading of the Mundaka जघन्यमानाः has been adopted by the text. Katha has दद्वन्यमाना, instead of जघन्यमाना. The commentary explains जघन्यमानाः by saying अहन्तयानुक्षणं तमोभयक्रोधनिष्ठाः (constantly overpowered by passions, on account of egotism)

ब्रह्मवित्तु सदैव निर्दोष इत्याह ।

यथा प्रदीप्तं पर्वतं नाश्रयन्ति मृगा द्विजाः ।

तद्वद्ब्रह्मविदो दोषा नाश्रयन्ति कदाचन ॥ ८७ ॥

(मैत्रायणी)

यथा प्रदीप्तं दावाग्निना प्रज्वलितं पर्वतं मृगाः द्विजाः पक्षिणश्च नाश्रयन्ति दूरादेव नश्यन्ति । तद्वत् तथैव ब्रह्मविदः चित्प्रकाशवतः पुरुषस्य दोषाः पुण्यपापादयः रागद्वेषादयश्च कदाचन नाश्रयन्तीत्यर्थः ॥८७॥

87. Just as beasts and birds do not stay in a mountain that is blazing in fire, so vices and sins do not remain in those who have attained the knowledge of Brahma.—Maitrâyani.

तस्मात्परोहि योगो मनसः समाधिरितिन्यायाद् ब्रह्मज्ञानमपि मनोविषयमेवेत्याह भ्रुतिः ।

चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।

प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमव्ययमश्नुते ॥ ८८ ॥

(मैत्रायणी ३।३।)

हि निश्चये पुरुषः शुभाशुभं शुभं कर्म पुण्यादिकं निष्कामतया हन्ति नाशयति अशुभं कर्म अकरणतया हन्ति नाशयति । केन चित्तप्रसादेन चित्तस्य मनसः प्रसादः प्रसन्नता यदा स्यात् यदास्य पूर्णत्वं स्यात् तत्पूर्णत्वं पूर्णात्मकब्रह्मप्राप्त्यैव जायते नत्व-पूर्णसांसारिकपदार्थप्राप्त्या यतः सांसारिकविषयादिप्राप्तौ सत्यां पुनरपि तृष्णा जायते अपूर्णविषयत्वात् तस्माद्यदैव ब्रह्मप्राप्तिः स्यात् तदैव प्रसन्नता स्यात् । ननु सा ब्रह्मप्राप्तिः कीदृशी इत्यत्राह । यदा सर्वत्रात्मज्ञानं जायते तदा ब्रह्मप्राप्तिर्विशेषो चेद्येन सर्वत्रात्मैवेति ज्ञातं तस्य कामना कावसिष्टा तस्माद्यदैव चित्तं निष्कामं स्यात् तदैव प्रसन्नत्वं जायते ततः पुण्यादिके पापादिके च निष्कामं स्यात् ततः शुभाशुभकर्माभोगविषयं स्यात् तस्मात्प्र-सन्नात्मा प्रसन्नचित्तः पुरुषः परमानन्दरूपे आत्मनि ब्रह्मणि स्थित्वा अव्ययमविनाशि सुखमश्नुते प्राप्नोतीत्यर्थः ॥८८॥

88. It is by the peace (tranquility) of his mind that a man destroys his good or bad acts. The man who has peace (serenity, tranquility) enjoys everlasting bliss.—Maitrâyani, 4. 4.

NOTE—This peace is the result of the attainment of the knowledge of Brahma; in other words, by the realization by the Jîva of his identity with Brahma. He then has no desires nor fears. He is not in want of anything—he is fully gratified. He is in an undisturbed state of mind. He is in peace.

तस्मात्सत्यतया दृढयति ।

चित्तमेव हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत् ।

यच्चित्तस्तन्मयो भवति गृह्यमेतत्सनातनम् ॥ ८९ ॥

(मैत्रायणी ३।४।)

हि निश्चये चित्तमेव मन एव संसारः संसरतीति संसारः जन्ममृत्युसुखदुःखादि-प्राप्तिः तन्मयः प्रयत्नेन यत्नतयेव निष्कामतयैव शोधयेत् शुद्धं कुर्यात् यतः सकाममेवा-शुद्धं तस्मात्पुरुषः यच्चित्तः यस्मिन् विषये चित्तं स्यात् तन्मयस्तद्रूप एव भवति यस्य ब्रह्मविषये चित्तं स्यात् स तद्रूपो भवति यस्य विषयादिके चित्तं स्यात्स तन्मयो भवति उक्तं च श्रीभगवद्गीतासु—यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यते कलेवरम् । तमेवेति च कैतेय सदा-तद्भावमावितः इति ।

वसिष्ठेऽपि । मुक्ताभिमानो मुक्तोहीति । गीतायाम्—देवान्देवयजो यांति पितृन्याति पितृव्रताः । भूतानि यांति भूतेज्या यांति मद्याजिनोऽपि मामिति । तस्मादेतद्गृह्यपरमरहस्यं सनातनम् ब्रह्मादिभिरप्यपरिहारार्थं तैरपि मतं चेत्यभिप्रायः ॥ ८९ ॥

89. It is the mind that is the cause of the changeful movement of worldly life (the birth and death—continuously

repeated). Let a man purify his mind. By attaching his mind to an object, he makes himself one with that object. This is the ancient secret.—Maitrâyaṇî, 4. 3

NOTE.—This secret, viz., that your heaven or hell is the fruit of your good or bad thoughts—has even been the theme on which all the scriptures have ever enlarged upon. Compare Gîtâ : VIII. 6.

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं ।

तं तमेवेति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥

He who, when breathing his last, attaches his mind to any being, verily, does he go to that being, O Arjuna, transformed into that being by that thought.

मुक्ताभिमानी मुक्तः स्यात् बद्धो बद्धाभिमान्यपि ॥

is also an oft quoted text.

He who regards himself free, becomes free. And, similarly, he who regards himself in bondage, becomes a bondsman.

एतदेव हृदयति ।

समासक्तं यथा चित्तं जंतोर्विषयगोचरे ।

तच्चेदेवं ब्रह्मणि स्यात्तत् को न मुच्येत बंधनात् ॥ ६० ॥

(मैत्रायणी ४।१।)

यथा जंतोः पुरुषस्य चित्तं मनः विषयगोचरे विषयादिषु समासक्तं अत्यन्ततत्परं भवति चेदेवमेव तच्चित्तं ब्रह्मपरं स्यात् तदा कश्च पुरुषः बन्धनात् संसारात् नमुच्येत मुक्तो भविष्यतीत्यर्थः ॥९०॥

90. If the heart were as much attached to Brahma as it is to objects of pleasure, who would not be freed from his bondage?—Maitrâyaṇî, 4. 5.

तस्माद् बंधमोक्षो मनोविषय एवेत्याह ।

मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च ।

अशुद्धं कामसंकल्पाच्छुद्धं कामविवर्जितम् ॥ ६१ ॥

(ब्रह्मविन्दुः १।)

मनश्चित्तं द्विप्रकारं एकं शुद्धम् द्वितीयं अशुद्धं तत्र कामसंकल्पात्कामनाचिन्तया अशुद्धं मलिनं बंधविषयं भवति कामनावर्जितं शुद्धं निर्मलमोक्षविषयं भवति मोक्षो विषयवैरस्य बंधो वैषयिको रस इति स्मृतः ॥९१॥

91. The mind is of two kinds—pure and impure, The impure is that which is defiled by the contact of desires.

The pure mind is that which is free from desires.—Brahma-vindu, 1.

एतदेव हृदयति ।

लयविक्षेपरहितं मनः कृत्वा सुनिश्चलम् ।

यदा (यदु) यात्युन्मनीभावं तदा तत्परमंपदम् ॥ ६२ ॥

(मैत्री ६।३४)

यदा यस्यामवस्थायां मनश्चित्तं लयविक्षेपरहितं यथा चित्ताख्ये हंसः तस्य द्वौ पक्षौ लयः द्वितीयो विक्षेपः तत्र लयो निद्रा विक्षेपो जागरणं संकल्पकर्म ताभ्यां पक्षाभ्यां रहितं हीनं सुनिश्चलं निर्वीतदीपवदत्यंतनिश्चलं कृत्वा विधाय यदुन्मनीभावो मनसोरमनस्कत्व-मुन्मन्यवस्था यदा स्यात् तदा तत्परमं पदं ब्रह्मधाम भवतीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

92. By rendering the mind free from lassitude and slackness, as also from distraction, it attains the state of what is technically called *उन्मनी*. That is the best condition.

NOTE.—The mind may be supposed to be endowed with two wings. One is *लय*-(*laya*), the other is (*vikshepa*).

Laya is the condition in sleep and other inactive states of the mind.

Vikshepa is wakefulness in which various activities prevail.

When the mind has lost both these wings, then it is in the condition called technically *उन्मनी* *unmani* i.e., *अमानस्क* *amanasta*—mindless.

Then there is consciousness without thought. Reference to that condition is made in Yoga Sâtra I. That condition where there is consciousness without thought is called *samâdhi*.

तस्मान्मनोरोध एव परमेपाय इत्याह श्रुतिः ।

तावन्मनो निरोद्धव्यं यावद् हृदि गतक्षयम् ।

एतज्ज्ञानं च मोक्षं च शेषोन्यो ग्रन्थविस्तरः ॥ ६३ ॥

(ब्रह्मविन्दुः २। मैत्रेयी ६।३४)

तावत्तदवधि मनो निरोद्धव्यं यतश्चलप्रकृतित्वादनेकविषयेषु धावति तेभ्यो विषयेभ्यो अनित्यत्वाऽसंबन्धित्वदोषोपदेशेन नियमनीयम् यावच्चदवधि तदुपदेशाभ्यासात् हृदि आत्मनि तन्मनःक्षयमनस्कत्वं गतं प्राप्तं स्यात् तत एतदवस्थाविषयं ज्ञानं ब्रह्मज्ञानं मोक्षं मुक्तिश्च एष एव सारातिसारः अन्यशेषः शास्त्रसंग्रहः ग्रन्थविस्तरः कविकौशल्यविस्तार इत्यभिप्रायः ॥९३॥

93. Thought is to be suppressed, so that the mind should become entirely void of it. This is true knowledge ; this is *mokṣa*. The rest is multiplying pages of discourse.—*Brahmavindu Maitrā*, 6. 34. 5.

तस्माद् ब्रह्मज्ञानं परमसुखदमित्याह श्रुतिः ।

समाधिनिर्धौतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत् । न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते ॥ ६४ ॥

(मैत्रायणी ६।३४।)

समाधिनिर्धौतमलस्य समाधिः सर्वब्रह्मेतिचित्तैकाग्र्यं तेन निर्धौता अत्यन्त-निवृत्ता आवरणमायिकोर्मिका मला यस्य चेतसः शुद्धमनसः । च पुनः आत्मनि स्वस्वरूपे ब्रह्मणि निवेशितस्य स्थितस्य यत्सुखं परमानन्दो भवेत् । ननु तत्कीदृशं सुखं वर्तते इत्यत्राह तत्सुखं गिरा देववाण्यापि वर्णयितुं न शक्यते तदा तस्मात् ब्रह्मविदा स्वयमेव तत्सुखं अन्तःकरणेन शुद्धमनसा गृह्यते ज्ञायते । उक्तं च वसिष्ठेन । न शास्त्रैर्नापि गुरुणा दृश्यते परमेश्वरः । दृश्यते स्वात्मनैवात्मा स्वया सत्त्वस्थया धियेति ॥ ९४ ॥

94. The bliss that one enjoys when the mind is cleansed of all its defilements and enters the state of *samādhi* (the suppression of the mental functions)—that bliss is inexpressible. It can only be felt by those who go into that condition. —*Maitrāyani*, 6. 34.

तस्माच्चित्तैकाग्र्यमेव संसारक्षय इत्याह ।

अपामापोग्निरग्नौ वा व्योम्नि व्योम न लक्षयेत् ।
एव मन्तर्गतं यस्य मनः स परिमुच्यते ॥ ६५ ॥

(मैत्रायणी ६।३४।)

यथा अपामपः जलांतःक्षिप्तं जलं यथाग्निरग्नौ यथा व्योम्नि व्योम अस्त्रण्डाकाशाऽ-भिन्नघटाद्यवच्छिन्नं घटाद्याकाशं न लक्षयेत् न लभ्यते एवमेव यस्य ज्ञानविदो मनः-स्वात्मस्वरूपे ब्रह्मणि अन्तर्गतमन्तर्लानं स्यात् स पुरुषः परिमुच्यते मुक्तो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ९५ ॥

95. Just as water gets mingled in water ; the fire in fire ; vacuum in vacuum, and after the mingling the one is not distinguishable from the other ; so also, when the mind of a man is merged in Brahma, he becomes liberated (*muktā*).—*Maitrā*, 6. 34.

एतदेव हृदयति ।

मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ।

बंधाय विषयासक्तं मोक्षो निर्विषयं स्मृतम् ॥ ६६ ॥

(ब्रह्मविन्दुः २।)

मन एवाऽशुद्धं शुद्धं च एतदेव मनुष्याणां बंधमोक्षयोः कारणं हेतुर्भवति यतो विषयासक्तं बंधाय चेन्मनः सांसारिकपदार्थेषु मग्नं स्यात् तदा बद्धमेव जानीयात् निर्विषयं विषयवासनाहीनं मोक्षः ॥६६॥

96. The mind of man is the cause of his bondage and freedom. When the mind is attached to objects of pleasure, the effect is bondage. When it is detached, it leads to liberation (moksa).—Brahmavindu, 2.

पुनरप्येतदेव हृदयति ।

यस्तु विज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।

तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥ ६७ ॥

(कठवल्ली १।३।२।)

तु पक्षान्तरे परोक्षज्ञानपक्षे यः पुरुषो विज्ञानवान्सर्वं ब्रह्मेति निश्चयवान्भवति कथंभूतः अयुक्तेनास्थिरेणाशुद्धेन मनसा युक्त इति शेषः तस्य पुरुषस्य सदैवेन्द्रियाणि सारथेः सूतस्य दुष्टाश्वा दुर्वाजिन इव अवश्यानि वशीभूतानि न स्युः ॥६७॥

97. The mind of a person who has not realised its identity with *Brahma* is uncontrolled. As vicious horses give trouble to their driver, so does such an uncontrolled mind.—Katha, 1. 3 5

पुनरप्येतदेव वैपरित्येनानुवर्णयति ।

यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा ।

तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ ६८ ॥

(कठवल्ली १।३।६।)

तु अपरोक्षज्ञानपक्षे पक्षान्तरे यः कश्चित्पुरुषो विज्ञानवान्सर्वं ब्रह्मेति निश्चयी युक्तेन स्थिरेण शुद्धेन मनसा युक्तश्च भवति तस्य सदैव इन्द्रियाण्यंतर्बहिः करणानि सारथेः रथवाहिनः सदश्वा सुशीला हया इव वश्यानि स्ववशीकृतानि भवन्तीत्यभिप्रायः ॥६८॥

98. The man who has attained realization of identity with *Brahma*, has his mind under control—like good horses under the control of their driver.—Katha, 1. 3. 6.

यस्त्व विज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।
न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥६६॥

(कठवल्ली १।३।७।)

तु पक्षांतरे यो विज्ञानवान्सर्वं ब्रह्मेति निश्चयकारी अमनस्को मनोहीनः सदाशुचिः नित्यमेवापवित्रः स पुरुषस्तत्पदं तस्य ब्रह्मणः पदं धाम नाप्नोति किंतु संसारं पुनःपुनर्जन्म-मृत्यादिभावं चाधिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥६९॥

99. He whose mind is always impure—not having realised indentity with Brahma—never attains the Brahmic state. He undergoes repeated births and deaths, 1. 3. 7.

यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः । स तु तत्प-
दमाप्नोति यस्माद् भूयो न जायते ॥१००॥

(कठवल्ली १।३।८।)

यो विज्ञानवान् ब्रह्मज्ञाता समनस्कः मनोयुक्तः जितचित्तो भवति कीदृशः सदा नित्यमेव शुचिः तु निश्चये स पुरुषः तत्पदं प्रसिद्धं ब्रह्मधाम आप्नोति यस्माद् ब्रह्म धाम ब्रह्मविद्भूयो न जायते पुनर्जन्म तस्य न भवति यतो यावन्मनःस्थितिर्भवति तावद्ब्रह्मभुवननिवासः ततः पुनर्जन्मापि स्यात् यदा स्वात्मनि ब्रह्मरूपे लीनं स्यात् वासनावासितं स्यात् तदा ब्रह्म-धामप्राप्तिं जानीयात् तदा पुनर्जन्म न भवेत् । उक्तं च भगवद्गीतासु । आब्रह्मभुवर्नाल्लोकाः पुनरावर्तिर्नोर्जुन । मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥१००॥

100. He who has attained the true knowledge of Brahma—he who has controlled his mind—attains that state where there is no birth or death.—Katha, 1. 3. 8.

Compare Gîtâ.—8. 16.

आब्रह्म भुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनो जनाः ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥

(People return to birth, even after going to the *Brahmaloka*. But people who have reached me, O Arjuna, never are reborn.)

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः ।

सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमंपदम् ॥१०१॥

(कठवल्ली १।३।९।)

तु पक्षांतरे यो नरः पुरुषः पुरुषत्वबलेन धीरः इंद्रियाश्वयुतशरीराख्यरथोपविष्ट इति शेषः । विज्ञानसारथिः विज्ञानं शुद्धबुद्धिः सारथिः रथवाही । यस्य मनःप्रग्रहवान् विशुद्धचित्ताभिधरश्मियुतश्च भवति स पुरुषः अध्वनः संसारमार्गस्य पारमाप्नोति । ननु

तत्पारं किमित्यत्राह तद्विष्णोः सर्वव्यापकस्य ब्रह्मणः परमं पदम् सर्वोत्कृष्टधाम भवतीत्यर्थः ॥१०१॥

101. That man who employs his purified *buddhi* to control his senses, holding his *manas* as their reins—that man reaches the end of his life's journey and arrives at the shrine where Viṣṇu (the Pervader) has his abode.—Kāthavalli, 1 3. 9.

ननु सा ब्रह्मधामप्राप्तिः कीदृशी तत्राह ।

यथा निरीन्धनो वह्निः स्वयोनौवुपशाम्यति ।

तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनौवुपशाम्यति ॥ १०२ ॥

(मैत्री ६ । २४ ।)

यथा येन प्रकारेण निरीन्धनो वह्निर्दग्धकाष्ठोग्निः स्वयोनौ पवनात्मनि कारणे शनैः शनैरुपशाम्यति लीयते तथैव वृत्तिक्षयात्संकल्पविकल्पाख्यव्यापारसंहारतः चित्ताभिधं चैतन्यं स्वयोनौ कारणे उपशाम्यति तत्सायुज्यमाप्नोतीत्यर्थः ॥१०२॥

102. Just as the fire that has consumed the fuel becomes extinct, merging in its cause—the air;—so does the mind merge in its cause, when its function of thinking has come to an end.—Maitri, 6. 24.

NOTE.—वायोरग्निः Fire is begotten of air

प्रणवो धनुः शरोह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ १०३ ॥

(मुण्डक २ । २ । ४ ।)

प्रणवः ओंकारः धनुश्चापो भवति । हि निश्चितं आत्मा जीवात्मा शरो वाणे भवति । प्रणवाख्ये धनुषि आत्माख्यः शरः संयोज्यः । पुनस्तद्ब्रह्म लक्ष्यं वेधयोग्यं चिह्नमुच्यते कथ्यते । तल्लक्ष्यं अप्रमत्तेन सावधानेन स्थिरचित्तेन पुरुषेण वेद्धव्यं वेध्यम् । ततो जीवात्मा शरवत् यथा स्थिरचित्तवृत्तियुक्तशरो लक्ष्येण साकं सायुज्यमाप्नोति तथैव ब्रह्मलक्ष्येण सह तन्मयस्तदाकारो भवेदित्यर्थः ॥१०३॥

103. *Om* is the bow ; the *Jīva* is the arrow ; *Brahma* is the target. Hit the target very carefully, so that the *Jīva* enter *Brahma* and be lost in it, as the arrow penetrates the wall (at the point of the target.)—Munḍaka, 2. 2. 4.

NOTE.—The mind should be fixed on *Brahma* in full concentration ; and when the thinker is lost in his thought, he has gained his goal.

तत्राप्यपरां युक्तिं वितनोत्यन्या श्रुतिः ।

लक्ष्यं सर्वगतं चैव शरः स्यात्सर्वतोमुखः ।

वेद्धा सर्वगतश्चैव विद्धं लक्ष्यं न संशयः ॥ १०४ ॥

यथा लक्ष्यं सर्वगतं सर्वव्यापकं भवति तथैव जीवात्माख्यः शरोऽपि सर्वतोमुखः सर्वत्राहमेवेति ज्ञाता स्यात् । वेद्धा सर्वगतश्चैव यदा वेद्धरूपशराख्य आत्मा यतः शरो जडात्मकाष्टमयो भवति । तेन सह वेद्धा स्वचित्तात्मना बलात्मना च सह-गामी न स्यात् । बाणः कुत्र गमिष्यति । तस्मात् शररूपेण वेद्धैव सर्वव्यापकः स्यात् तदा तल्लक्ष्यं ब्रह्मविद्धं स्यात् यतो वेद्याख्यः शरः सर्वत्राहमिति भावतया सर्वव्यापके ब्रह्माणि लीयेत ब्रह्ममयः स्यात् । तदाशिष्टं ब्रह्मैव स्यात् । एतदेव ब्रह्मात्मकलक्ष्यवेधनं भवति । अत्र कश्चित्संशयो नास्तीत्यर्थः ॥१०४॥

104. As the target (Brahma) is on all sides, the arrow should have its pointed head directed to all sides. And when the marksman is everywhere, surely, the target is hit.

NOTE.—Brahma is the all-pervader. The Jīva to be at one with Him is to lose its conditioned existence and to be drowned in the depth of Brahma. When the arrow has entered the bull's eye in the wall, it is no longer visible—the target having swallowed it as it were. So the individual thinker loses its separate existence, having become one with Him.

ननु तल्लक्षं कुत्र वर्तते इत्यत्राध्वानमुपदिशति श्रुतिद्वयम् ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेर्यस्तु महान्परः ॥ १०५ ॥

(कठवल्ली ३ । १० ।)

आदावेतस्मात् दृश्याच्छरीरादिन्द्रियाणि चक्षुरादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वागादीनि कर्मेन्द्रियाणि चापराग्रस्थानि वर्तन्ते । तेभ्यः हि निश्चये अर्थाः शब्दस्पर्शादयो विषयाः तन्मात्राणि च परा अग्रस्था भवन्ति । तेभ्यो मनः संकल्पविकल्पकारिचित्तांतःकरणं परमग्रस्थं भवति । तस्माद् बुद्धिः निश्चयकारिणी धीः परा अग्रस्था भवति । तस्या यो महान्नादज्ञानक्रियात्मकम् महत्तत्त्वं स परोऽग्रस्थो वर्तते ॥१०५॥

105. Higher than the senses are the objects of perception ; higher than the objects of perception is the *manas* ; higher than the *manas* is the *buddhi* ; higher than the *buddhi* is the *mahat*—Kātha, 3. 10.

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परागतिः ॥ १०६ ॥

(कठवल्ली ३ । ११ ।)

तस्मादव्यक्तं कार्यकारणोत्पादकं प्रथमं परमग्रन्थं भवति । तस्मात्पुरुषः सर्वातीतं सर्वमयं च ब्रह्मास्ति । तस्मात्परं न किञ्चिद्वर्त्तते । यतः सैव काष्ठा मर्यादा वर्तते । सैव परा गतिः परमगतिश्च भवति तदेव लक्ष्यं जानीयादित्यर्थः ॥१०६॥

106 Higher than *mahat* is the *avyakta*—the unmanifest; higher than the Unmanifest is no one. This is the highest limit, the highest goal —Katha, 3. 11.

NOTE —There are perhaps no exact synonyms in English for मनस् बुद्धिः महत् and अव्यक्त, "Mind," "intellect" and the "Unmanifest" are the words generally used. *Manas* is the बहुव्यक्त्यात्मक (indeterminative) aspect of the mind; the निश्चयात्मिका (determinative) aspect is *Buddhi*. The *Avyakta* (unmanifest) is *Prakriti*, and higher than *Prakriti* is the *Purusha*. The (Dweller in the body).

ननु जीवात्मपरमात्मानौ चिद्रूपावेव तत्र चेज्जीवात्मा लीयते तदा परमात्मनाशप्रसंगः स्यादित्यत्राह ।

दृढसंभूतमाकाशं लीयमाने घटे यथा ।

घटो लीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो घटोपमः ॥१०७॥

(ब्रह्मविन्दुः १३ ।)

यथा घटे आकाशं दृढसंभूतं संभावितं स्थितं भवति ततः तस्मिन्नेव घटे लीयमाने भग्ने सति घट एव लीयेत नश्येत न त्वाकाशं नश्यति तद्वत्तथैव जीवात्मापि घटोपमः घटसमानो मायासबलजीवभाव एव नश्यति ननु चैतन्यम् तस्माच्चिद्रूपं जीवात्मपरमात्मसंज्ञं ब्रह्मायिनाश्येवेति भावः ॥१०७॥

107 Inside the earthen jar is vacuum. When the jar is broken, the separate entity of the vacuum in the jar no longer exists: The soul is like the jar. Its individuality having disappeared, the common property of consciousness (*chaitanya*) survives —Brahmavindu, 13.

ननु चेज्जीवात्मपरमात्मानावेकरूपावेव तदा जीवात्मा घटोपमः कथमित्यत्राह ।

घटवद्विविधाकारं भिद्यमानं पुनः पुनः ।

उद्भानं न च जानाति स जानाति च नित्यशः ॥१०८॥

(ब्रह्मविन्दुः १४ ।)

जीवात्मा आत्मानं देहं घटवद्विविधाकारं देवतिर्यगादिरूपम् तथैव पुनः पुनर्भिद्यमानं जन्ममरणादिवशं उद्भूतं त्रियमाणं मृतं वापि न जानाति अन्यत्कुतः च पुनः स परमात्मा नित्यशः सर्वं जानाति । एष एव जीवात्मपरमात्मनोर्भेद इत्यर्थः ॥१०८॥

108. The individual self, like the earthen jar, has many forms Being broken again and again, it does not know the nature of breaking. But the Great Self understands what the nature of the breaking is.—Brahnavindu, 14.

अनया पूर्वोक्तश्रुत्या जीवात्मस्वरूपं वर्णितम् । अथेदानीं परमात्मस्वरूपं वर्णयति श्रुतिः ।
यत्तददृश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुः । अश्रोत्रं यत्तदपाणिपादं
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं । तदव्ययं यद् भूतयोनिं परिपश्यन्ति
धीराः ॥१०९॥

(मुण्डकश्रुतिः १ । १ । ६ ।)

यत्तदनिर्वच्यं ब्रह्म अदृश्यं । अग्राह्यं । अगोत्रं गोत्रसंज्ञाहीनं । अवर्णम् तथैव देहाभावादचक्षुः लोचनहीनः । अश्रोत्रं श्रवणशून्यं । यत्किं दृश्यादृश्यं तदेव चिन्मयत्वात् अपाणिपादं हस्तचरणादिवर्जितम् नित्यं निराकारत्वात् विभुं व्यापकं सर्वगतं सर्वज्ञं सुसूक्ष्मं सूक्ष्मतरं तत्प्रसिद्धं तथैवाव्ययम् । तत्किं यत् ब्रह्म धीराः जितमनस्काः पुरुषाः परिपश्यन्ति परितो जानन्ति । कथंभूतं भूतयेनिम् भूतानां चराचराणां लोकानां योनिं पटस्य तंतव इव उत्पत्तिकारणमित्यभिप्रायः ॥१०९॥

109. The inexpressible One cannot be seen ; cannot be seized ; has no genus, no species ; has no eyes, ears, hands and feet He is all powerful, eternal, all-pervading and exceedingly subtle. Only the wise know such an one as the unchanging cause of all changing effects.—Mundaka, 1. 1.6.

तस्मात्सर्वकारणं ब्रह्मैवेत्याह ।

यथा पृथिव्यामौषधयः संभवन्ति यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि ।

तथाक्षरात्संभवन्तीह विश्वं नानाविधं देवनरादिरूपम् ॥११०॥

(मुण्डक १ । १ । ७ ।)

यथा येन प्रकारेण पृथिव्यामौषधयः वृक्षलताशुल्मशस्यतृणादिकानि संभवन्ति उत्पद्यन्ते पृथिवीमयानि च भवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि उत्पद्यन्ते तन्मयानि च भवन्ति । तथैवेह संसारे अक्षरादधिनाशिना ब्रह्मणः नानाविधमनेकप्रकारं देवनरादिरूपम् अमरकिञ्चनरनरवानरतरुवरसरोवरखेचरादिरूपं विश्वं जगत् संभवति जायते कनककुण्डलादिवत् तद्रूपं च भवतीत्यर्थः ॥११०॥

110 Just as herbs and plants spring up on the earth ; just as the hair of the head and of the body grows of a living man, so does the world, in its various forms of men and gods, spring up from Brahma.—Mundaka, 1. 1 7.

NOTE —According to the *Vedānta*, not only is Brahma the efficient cause of the world, as the potter is of the earthen vessel he moulds, but Brahma is also the material cause, just as the earth is of the earthen jar

ननु सर्वं ब्रह्मेति वेदा वदन्ति लोकानां विश्वासः किं न संभवति तत्राह ।

तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्येषु सर्वम् ।

प्रतिष्ठितं तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको

न येषु जिह्ममनृतं न माया ॥१११॥

(प्रश्न १ । ११ ।)

तेषामेव पुरुषाणां ब्रह्मलोको ब्रह्मधाम भवति तेषां तपो ज्ञानं भवति यस्य ज्ञानमयं तप इति श्रुतेः तथैव ब्रह्मचर्यं ब्रह्मण्येव चर्या सर्वं ब्रह्मेत्याचरणम् च तथैव येषु सत्यं यथार्थस्थितिः प्रतिष्ठितं स्थिरं भवति । यतो जगत् द्वितीयेंदुवद्भ्रान्तिमात्रमेव यथार्थतस्तु ब्रह्मैव भवतीति भावः । तेषामेव पुरुषाणामसौ प्रकाशस्वरूपो विरजाल्लिविधमलव्यतिरिक्तो ब्रह्मलोको भवति । येषु जिह्मं कौटिल्यं सकामं कर्म नास्ति । अनृतं सत्यं नानाविधजगत्परिज्ञानं च नास्ति माया-दंभः बाह्यकरणानि संयम्यान्तःकरणेन विषयस्मरणं च नास्ति । उक्तं च श्रीमद्भगवद्गीतासु “कर्मन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते” इति ॥ १११ ॥

111. They alone reach the world of Brahma who practise penances, chastity and truth. The pure world of Brahma is their, not of those who have deceit, falsehood and fraud.—Prašna, 1 15

अथैवंविधतया सूर्यमयूखा इव समुद्रे तरंगा इव वह्नी ज्वाला इव सर्वं दृश्या-दृश्यं जगद् ब्रह्मण्येव वर्तते इत्याह ।

एवं ह वै तत्सर्वं परे आत्मनि संप्रतिष्ठितं । पृथिवी च पृथिवी मात्राश्चापश्चापोमात्राश्च । तेजश्च तेजोमात्राश्च । वायुश्च वायु-मात्राश्चाकाशं चाकाशमात्राश्च । चक्षुश्च द्रष्टव्यं च । श्रोत्रं च श्रोतव्यं च । घ्राणश्च घ्रातव्यं च । रसश्च रसयितव्यं च । त्वक् च

स्पर्शयितव्यं च । वाक् च वक्तव्यं च । हस्तौ च दातव्यं च । पादौ
च गंतव्यं च । पायुश्च विसर्जयितव्यं । चोपस्थं चानन्दयितव्यं च ।
मनश्च मंतव्यं च । बुद्धिश्च बोधव्यं चाहंकारश्चाहंकर्तव्यं च ।
चित्तं च चेतयितव्यं च । तेजश्च विद्योतयितव्यं च । प्राणश्च
विचेष्टितव्यं च ॥११२॥

(प्रश्न ४ । ८ ।)

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण ह वा निश्चये एतदादि प्रच्छन्नाप्रच्छन्नस्वरूपं सर्वसकलं जगत्
परे आत्मनि परमात्मनि ब्रह्मणि संप्रतिष्ठते सम्यक् निश्शेषतया प्रतिष्ठते प्रकर्षेण स्थितिं
करोति । यथा पृथिवी च भूमिः पृथिवीमात्राश्च गंधः । आपो जलं आपोमात्राश्च रसः । तेजो-
मिदं तेजोमात्राश्च रूपं च वायुश्च वायुमात्राश्च स्पर्शश्च आकाशं च आकाशमात्राश्च
शब्दश्च । चक्षुश्च नयनं च द्रष्टव्यं च दृश्यं च । श्रोत्रं च श्रवणं च श्रोतव्यं च श्राव्यं च । घ्राणश्च
बासिकाश्च घ्रातव्यं च घ्रेयं च । रसश्च स्वादश्च रसयितव्यं स्वादयितव्यं । त्वक् च चर्म च
स्पर्शयितव्यं च स्पृश्यं च वाक् च वाणी च वक्तव्यं च वाक्यं च हस्तौ च दातव्यं च पादौ
च गंतव्यं च । पायुश्च विसर्जयितव्यं त्याज्यं च । उपस्थं शिश्नं च आनन्दयितव्यं चाह्लाद्यं च ।
मनश्चित्तं च मंतव्यं च संकल्पविकल्पानि च बुद्धिश्च बोधव्यं । ज्ञेयं च अहंकारश्चाहं
कर्तव्यं च । चित्तं च चैतन्यं च चेतयितव्यं चेत्यं च । तेजश्च प्रकाशश्च विद्योतयितव्यं च
प्रकाश्यं च प्राणश्च विचेष्टितव्यं च विचेष्टनीयं चेत्यादि सर्वं यत्किंचिद्वस्तु तद्ब्रह्मण्येव
प्रतिष्ठितमित्यर्थः ॥ ११२ ॥

112 All this, verily, abides in Brahma—the earth and its subtle essence (from which proceeds smell); water and its subtle essence (from which proceeds taste).

Fire and its subtle essence (*i e*, from which proceeds colour); air and its essence (*i e*, from which proceeds audibility); the eyes and objects of sight; The ears and objects of hearing; the nose and objects of smell; the water and objects of taste; the skin and objects of touch; the tongue and objects of speech; the hands and objects of being held by them; the feet and motion; the anus and evacuations; the organs of generation and the delightful thrill of sexual enjoyment; the *manas* the *ahamkāra*, the *buddhi*, and their functionings, light and the objects to shed

light on; the vital air and animation (all these abide in Brahma)—Praśna 4. 8.

ननु पूर्वोक्तया श्रुत्या सर्वं ब्रह्मैव प्रतिष्ठितम् तदा तद् ब्रह्म स्वयं कीदृशमित्यत्राह ।

एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मंता बोद्धा
कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुषः ॥११३॥

(प्रश्न ४ । १ ।)

एष पूर्वोक्तस्वरूपपुरुषः । पुरि पुरि वसतीति पुरुषः । सर्वभूतान्तरात्मा द्रष्टा प्रेक्षकः
श्रोता घ्राता रसयिता स्वादयिता मंता संकल्पयिता बोद्धा बोधकर्त्ता विज्ञानात्मा चिद्रूपो
भवतीत्यभिप्रायः ॥११३॥

113. He is the seer, the hearer, the smeller, the taster, the agent of the functionings of the *manas* and *buddhi*, the actor, the Conscious Intelligence.—Praśna, 4 9.

पुनरप्येतदेव महिमानं विवृणोति ।

स यो ह वैतदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते ।
यस्तु सौम्य स सर्वज्ञः सर्वो भवति ॥११४॥

(प्रश्न ४ । १० ।)

स परमेश्वरोस्ति । स कः ह निश्चये यो भवति यतोऽनिर्वाच्यः अनामरूपत्वात् वै निश्चये
तदनिर्वाच्यम् ब्रह्म अच्छायं छाया रहितं यतोऽशरीरं अतएवालोहितम् अरुणादिरागरहितं
शुभ्रं निर्मलम् अक्षरमविनाशि ब्रह्म यस्तु पुरुषो वेदयते जानाति हे सौम्य शांतात्मश्रितं स
पुरुषः सर्वज्ञः सर्वं ब्रह्म जानाति सर्वद्वय सर्वात्मा भवतीत्यर्थः ॥ ११४ ॥

114. That Being casts no shadow, has no physical body, has no colour, is pure. He is not subject to decay and death. He is the Conscious One; he is the all-Knower; He is every thing, O, gentle disciple.—Praśna 4. 10.

पुनरप्येतदेव वक्ष्यति श्रुतिः ।

यस्मिन्संलीयते शब्दस्तत्परंब्रह्म गीयते ।

ध्रुवं हि चिन्तयेद् ब्रह्म सोमृतत्वाय कल्पते ॥११५॥

यस्मिन्यत्र वस्तुनि शब्दो वेदः संलीयते नेति नेतीति निर्णय श्रान्तो भवति तत्त्वविद्भि-
स्तत्परं ब्रह्मेति गीयते । हि निश्चये यः पुरुषः ध्रुवं सनातनं तत्परंब्रह्म सर्वभूतात्मना
चिन्तयेत् निर्णयं कुर्यात् स पुरुषः अमृतत्वाय मुक्तये कल्पते समर्थो भवतीत्यर्थः ।

115 In Him the Word is lost, *i.e.*, the Vedas fail to define him. He is hymned as the Supreme Brahma. Verily, the man who meditates upon Him as such, attains *mokṣa* (escapes death)

ननु जगद्भाववादिनां ब्रह्मवादिनां ब्रह्मविदां जगद्भासते न वा तत्राह ॥ ११५ ॥

ब्रह्माद्यं स्थावरांतं च पश्यंतो ज्ञानचक्षुषा ।

तमेकमेव पश्यन्ति परिशुद्धं विभुं द्विजाः ॥ ११६ ॥

(चूलिका १६।)

द्विजा ब्रह्म ज्ञानाख्यं संस्कारेण संस्कृताः ब्रह्मज्ञाः ज्ञानचक्षुषा ज्ञानमेव दिव्यं चक्षुः तेन तं पूर्वोक्तं परिशुद्धं निर्मलं निरुपाधिं विभुं व्यापकम् सर्वत्र सर्वस्मिन् एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म पश्यन्ति । द्विजाः कथंभूताः ब्रह्माद्यस्थावरांतं च जगत्पश्यन्तः द्वितीयं चन्द्रवद्भ्रान्तिमात्रतया वीक्षन्तः । संगीतं श्रीमद्भगवद्गीतासु । या निशा सर्वभूतानामिति ॥ ११६ ॥

116. The twice-born sages, seeing with their eyes of wisdom, perceive only One in the many—from Brahmā down to the lowest inanimate creation—the One who is pure and all-pervading—Chulikâ, 16.

ननु जगत्सत्यतया भासते अथवा द्वितीयं चन्द्रवद्भ्रान्तिमात्रमेव भासतु परन्तु तद्विश्वं किमाधारं कुत्र लीयते इत्यत्राह श्रुतिः ।

यस्मिन्सर्वमिदं प्रोतं जगत्स्थावरजंगमम् ।

तस्मिन्नेव लयं याति बुद्बुदाः सागरे यथा ॥ ११७ ॥

(चूलिका १७।)

यस्मिन्ब्रह्मणि इदं सर्वं दृश्यादृश्यं प्रोतं तंतुपटवत् स्थिरं भवति अर्थाजगद्ब्रह्माधारं भवति तस्मिन् ब्रह्मण्येव जगद्भ्रयं याति सागरे बुद्बुदा इव लीयते इत्यभिप्रायः ॥ ११७ ॥

117. All immoveable and moveable creation is interwoven in Him. They all merge in Him, like bubbles in the sea.—Chulikâ, 17

ननु यथा कस्यचिद्राज्ञः स्वदेशे व्यापकतया स्थितस्य कस्मिंश्चिद्विषये राजधान्यपि स्येव तथैव ब्रह्मणो व्यापकतयाऽनुरोमं स्थितस्य राजधान्यपि कुत्रास्तीत्याह ।

अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्ति । नाभिः हृदयं कंठो मूर्ध्वेति । तत्र चतुष्पादं ब्रह्म विभाति । जागरितं स्वप्नं सुषुप्तं

तुरीयमिति । जागरिते ब्रह्मा स्वप्ने विष्णुः । सुषुप्तौ रुद्रः । तुरीयं
ब्रह्माक्षरं । स आदित्यो विष्णुश्चेश्वरश्च पुरुषः स प्राणः । स जीवः
सोमिर्जाग्रतस्तेषां मध्ये यत्परं ब्रह्म विभाति ॥११८॥

(ब्रह्मोपनिषत् १ ।)

अथानन्तरं अस्य पुरुषस्य ब्रह्माणः चत्वारि नाभिः हृदयं कंठो मूर्ध्नेति स्थानानि राज-
धान्या भवन्ति तत्र तेषु चतुर्षु स्थानेषु ब्रह्म विभाति विराजति कथं भूतं चतुष्पादं पद्यते
क्रीडाचमत्कारं ब्रूयतेनेनेति पादाश्च चत्वारः पादाः क्रीडा । क्रीडाविक्षेपा यस्य तत्पादानाह
जागरितं समस्तेन्द्रियं विषयाजाग्रदवस्था तथैव स्वप्नं मनोविषया स्वप्नावस्था तथैव सुषुप्तं
बुद्धि विषया सुषुप्तावस्था तथैव तुरीयं ब्रह्मविषया चतुर्थीवस्थेति । तत्र जागरिते ब्रह्मा
भूत्वा सर्गोत्पादनतया क्रीडति । स्वप्ने विष्णुर्भूत्वा न्तःकारणाख्ये सर्गे निधाय पालयति ।
सुषुप्तौ रुद्रो भूत्वा सर्गं संहरति । तुरीयं स्वयमेवाक्षरं ब्रह्म तिष्ठति । स एवादित्यः स एव
विष्णुः स एवेश्वरः स एव पुरुषः स एव प्राणः स एव जीवः स एवाग्निः स एव जाग्रतः
जाग्रदवस्थायी तेषां मध्ये यत्परं ब्रह्म विभाति विविधस्वरूपतया विविधचरितत्वेन च
भासत इत्यर्थः ॥ ११८ ॥

118. There are four places of abode of this Being—the navel, the heart, the throat and the head. The Brahma shines in four planes—the plane of wakefulness, the plane of dreams ; the plane of sound sleep ; and the fourth plane.

Brahmâ in the plane of wakefulness ; Viṣṇu in the plane of dreams ; Rudra in the plane of sleep ; the Para Brahma in the fourth plane He is the Sun, He is Viṣṇu, He is Śiva, He is Prâna (the vital air), He is Jīva, the individual Self He is fire ; He is the wakeful. The Supreme Brahma shines on all.—Brahma Upanisat, 1.

अनया पूर्वोक्तश्रुत्या चतुर्विधावस्थायित्वात्सगुणं ब्रह्मोक्तम् इदानीं दूर्यतीतं निर्गुणं परं वर्णयति श्रुतिः ।

स्वयममनस्कमश्रोत्रमपाणिपादं ज्योतिर्मयं । तत्र लोका न लोका ।
वेदा न वेदा । देवान देवा । यज्ञा न यज्ञा । माता न माता ।
पिता न पिता । स्नुषा न स्नुषा । चंडालो न चंडालः । पौत्कसो

न पौलकसः । श्रमणा न श्रमणः । पशवो न पशवस्तापसो न
तापस । इत्येकमेव परं ब्रह्म विभाति ॥११६॥

(ब्रह्मोपनिषत्)

तत् ब्रह्म स्वयं विभाति अमनस्कं मनःकृतसंकल्पविकल्परहितं अश्रोत्रं श्रोत्रेन्द्रि-
यादिविवर्जितं तथैव पाणिपादं करचरणादिकर्मोन्द्रियहीनं । तथा च ज्योतिर्मयं चिद्रूपं
ब्रह्मणि लोका न लोका न भवन्ति किन्तु बीजान्तद्रुमवद् ब्रह्मभया भवन्ति । पौलकसोऽमे-
ध्यवृत्तिकरः । श्रमणः तत्र संन्यासी । इत्येकमेव परं ब्रह्म सर्वस्वरूपेण विभाति विशजती-
त्यर्थः ॥ ११९ ॥

119. He is without *manas*, without ears, without hands and feet. He is made of light

There, in that plane, the worlds are not worlds; the Vedas are not Vedas; the Devas, (the gods) are not Devas; the *Yajnas* (Religious Sacrifices) are not *Yagnas*; the mother is not mother, the father is not father, the daughter-in-law is not daughter-in-law, the *chandāla* is not *chandāla* (low class man occupying the lowest place in Indian Society); the *paulkasa* (the unclean pariah), is no *paulkasa*; the *Sramana* (ascetic) is no *Sramana*, the beasts are not beasts. Only one Brahma shines in all —Brahma Upanisat.

तस्मात्कर्ता कारणं कार्यं ब्रह्मैव भवतीत्याह ।

जनो रूपं रसं गंधं शब्दस्पर्शाश्च मैथुनम् ।

एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते ॥१२०॥

(कठवल्ली ४ । ३ ।)

जनायं लोकः रूपं रसं गंधशब्दस्पर्शाश्च मैथुनं योषित्संगाह्लाद इत्येतानि एतेनैव
चिद्रूपेण ब्रह्मणा विजानाति चिन्वति तस्मादत्र किं परिशिष्यते किंचिन्न यतो जनरूपेण
कर्तापि स्वयमेव । चिद्रूपेण कारणं हेतुरपि रूपादिना कार्यमपि स्वयमेवेत्यर्थः ॥१२०॥

120. The individual man has ideas of colour, taste, smell, sound and touch and sexual thrill, through this cosmic Pervader (Brahma). Nothing remains, except Brahma.—Kāṭha, 4. 3.

पुनरप्येतदेव विवृणाति ।

स्वप्नान्तं जागरितांतं चोभौ येनानुपश्यति ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥१२१॥

(कठवल्ली २ । ४ ।)

अयं लोकः स्वप्नस्यादिमंते च तथैव जागरितांतं जागरितस्याप्याद्यं तौ एतावुभौ येन चैतन्यात्मकेन ब्रह्मणा हेतुभूतेनानुपश्यति तमीदृशं महान्तं सर्वोत्कृष्टं विभुं व्यापकं आत्मानं सर्वभूतात्मानं मत्वा ज्ञात्वा धीरः आत्मज्ञानेन धीर्यवान् न शोचति मोहशोकादिवशो न भवतीत्यभिप्रायः ॥१२१॥

121. Man sees the beginning and end of wakefulness; he sees both through that Brahma, knows Him to be large as the Pervader. The wise have no grief, no anxious thoughts —Kāṭha, 2°. 4.

ननु चेद्ब्रह्मविन्मोहशोकादितंत्रो न भवति तत्र को हेतुरित्यत्राह ।

हंसः शुचिषद्रसुरंतरिक्षसद्भोता वेदिषदतिथिर्दुरोण सत् ।

नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जागोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम् ॥१२२॥

(कठवल्ली २ । २ ।)

हंसः सर्वान्पापान्दुःखांश्च हंतीति हंसः यद्वा क्षीरनीरपरीक्षया हंस इति कथ्यते क्षीरमात्मस्वरूपं नीरं मायास्वरूपं तत्रापि मायातः स्वात्मस्वरूपं पृथक्कर्तुं समर्थः । अथवा हंसावतारतया च हंस इति कथ्यते । तस्माद्धंसः श्रीनारायणः कीदृशः । शुचिषत् पवित्र-निर्मलविषयासीनः । तथा वसुः सनातनरूपः अंतरिक्षसत् यत्किञ्चित्सदसद्वस्तु तन्मप्येतिष्ठमानः । होता संसाराख्ययज्ञकर्ता । वेदिषत् यज्ञस्थाल्यामपि निविष्टः । अतिथिरपि स एव दुरोणसत् मायनिवर्तकः । तथैव नृषत् यद्यपि सर्वत्र ब्रह्मैव निवसति तथापि मनुष्येषु प्रकाशतया निविष्टः । ऋत सत् ऋतं सत्यं येन सत्येन सर्वं सत्यं भवति तत्रापि निवसमानः व्योम सत् आकाशवास्यपि स एव अब्जा जलमध्येपि निविष्टः । गोजा पृथ्यांतर्निवासकृत् । ऋतजा ऋतं च सूनृता व-णी तत्रापि वसति । अद्रिजा पर्वतादिष्वपि तिष्ठमानः । तदेव ऋतं सत्यं भवति अतो मोहशोकसुखदुःखादिविषयेषु ब्रह्मैव भवति तस्मात्मोहाद्यवसरः कुत इत्यर्थः ॥ १२२ ॥

122. Brahma is the *Hamsa* (the celestial swan) the destroyer of sins and sufferings—the separator of milk from water and milk. Brahma is pure, eternal, He dwells in the firmament, He is the sacrificer; He presides in the places

of sacrifices. He is both the host and the guest. He dwells in the firmament, in water, on the earth, in mountains, in man, in truth, in sweet and truthful speech.—Katha, 5. 2.

ननु प्राण एवात्मा किं यतोऽनेनैव पुरुषो जीवतीत्यत्राह ।

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।

इतरेणानुजीवंति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥१२३॥

(कठवल्ली ५ । ५ ।)

कोपि पुरुषः न प्राणेन न जीवति नापानेन ननु सर्वे जीवाः पुनः केन जीवंति तत्राह एते प्राणिनः इतरेण चिद्रूपेण जीवंति चेष्टां कुर्वन्ति । ननु तत्किं ब्रह्म तत्राह यस्मिन् ब्रह्माणि एतौ प्राणापानावुपाश्रितौ तदाधारौ भवतः । यत एतयोरपि स्वकीयं चैतन्यं नास्ति । ननु प्राणोपि चेज्जड एव तदायं जडात्मानन्देहं कथं चेष्टयते इत्यत्राह यथेन्द्रजालमंत्रशक्तैकमुद्रिकेतरमुद्रिकां प्रेरयति चालयति च तथैव । तद्ब्रह्मचैतन्यतया जडात्मापि प्राणी जडात्मानं चालयतीति भावः ॥१२३॥

123. Living beings do not live by means of vital air, which they draw in and expel out. Living beings live by the force of that Being, from whom the *Prâna* and *Apâna* airs derive their being.—Katha, 5. 5.

NOTE.—*Prâna* is the breath that is drawn in, *Apânâ*.—the breath that is expelled.

पुनरप्यन्याभावात्तदेव ब्रह्मानुवर्णयति ।

यस्मिन्निदं सर्वविदेति सर्वं यस्मिन्देवा अपि विश्वे निषेदुः ।

तदेव भूतं तदु भव्यमानमिदं तदक्षरे परमे व्योमन् ॥१२४॥

(महानारायणः १ । २ ।)

यस्मिन्ब्रह्माणि इदं दृश्यादृश्यं यदाधारं भवति यः सर्ववित् सर्वज्ञोपि सन्सत् सर्व सकलं एति व्याप्नोति तथैव यस्मिन्ब्रह्माणि अपि अध्याश्रित्य विश्वे देवाः सर्वे देवादयः निषेदुर्निषिष्टाः तदेव ब्रह्मभूतं अतीतं उ निश्चये तदेव ब्रह्म भव्यमानं भविष्यद् भवति तदेवेदं वर्तमानमपि तदेवं भवति अथवा तदिदं सर्वं अक्षरेऽविनाशिनः परमे व्योमन् परमाकाशस्वरूपे ब्रह्माणि वरीवर्तीत्यर्थः ॥१२४॥

124. He on whom this world stands, He who pervades all, He on whom the Gods take their stand—He is the past, the future and the present. All these have a place in the Eternal, Supreme Brahma.—Mahânârâyana, 1 2.

पुनरप्येतदेव विवृणोति ।

येनावृतं खं च-दिवं च महीं च येनादित्यस्तपति भ्राजमानः ।

यदंतः समुद्रे कवयो वदन्ति तदक्षरे परमे प्रजाः ॥१२५॥

(महानारायणः १ । ३ ।)

येन ब्रह्मणा खमंतरिक्षं च आवृतं पूरितं भवति । तथैव दिवं द्यौ एवमेव महीं येन ब्रह्मणा आदित्यः सूर्यस्तपति किं भ्राजमानः प्रकाशमानः । यद् ब्रह्म समुद्रांतर्वर्तते तत्तस्मिन्नक्षरे परमे ब्रह्मणि प्रजाः प्रकर्षेण नानाविधतया जाता ब्रह्मादिस्थावरांता येनयेन भवन्तीति कवयो ब्रह्मविदो भवन्ति कथयन्तीत्यर्थः ॥१२५॥

125. He who covers the firmament, the heaven, the earth, He by whose refulgence the sun shines ; He who enters the depths of the seas—all these have sprung from that imperishable Brahma. The seers and poets declare Him to be so—Mahânârâyana, 1. 3.

यतः प्रसूता जगतः प्रसूतिस्तोयेन जीवान्विससर्ज्य भूम्याम् ।

यत्रौषधीभिः पुरुषान्पशूंश्च विवेश भूतानि चराचराणि ॥१२६॥

(महानारायणः १ । ४ ।)

यतो ब्रह्मस्वरूपात्स्वात्मनः प्रसूताजीवान् जगतश्च विश्वस्य प्रसूतिरूपत्वेऽर्हतोः तोयेन वर्षाजलेन सह भूम्यां पृथिव्यां विससर्ज त्यक्तवान् ततश्च औषधीभिरन्नादिभिः सह पुरुषान् मनुष्यादीन् पशून्मुगादीन् तथैव चराचराणि भूतानि विवेश प्रविष्टवान् तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः ॥१२६॥

126 He entered the immoveable and moveable beings—all that has sprung from Him—all that dwells on the earth, in water, all the herbs and plants.—Mahânârâyana, 1. 4.

अतःपरं नान्यदणीयसं हि परात्परं यन्महतां महान्तम् ।

अनेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात् ॥१२७॥

(महानारायणः १ । ५ ।)

हि निश्चये अतो ब्रह्मणः परं अन्यत्परं अणीयसं सूक्ष्मं नास्ति । च पुनः परात्परं च नास्ति । च महतां महान्तं स्थूलतरं च नास्ति । तथैव तदेव अनेक नानाविधं अव्यक्तमप्रकाशं अनन्तरूपमाद्यंतरहितं विश्वं विश्वमयं पुराणं पुरातनम् तमसः मायाधकारात्परस्तात्परं भवतीत्यर्थः ॥१२७॥

127 Nothing is more subtle than He; nothing larger. He is the greatest of the great, of numberless varieties—Unmanifest; infinite, without beginning, without end, universal; ancient, beyond darkness—Mahânârâyana, 1. 5.

पुनरपि तद्ब्रह्मगुणवर्णनं करोति ।

तदेवैतत्तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परं कवीनाम् ।

इष्टापूर्यं बहुधा जायमानं विश्वं विभर्ति भुवनस्य नाभिः ॥१२८॥

(महानारायणः १ । ६ ।)

ब्रह्मैवं तदिदं चराचरं जगद्भवति उ निश्चये ब्रह्मविदस्तद्ब्रह्म सत्यं यत्सत्यतयाऽसत्यं जगदपि सत्यवद्भाति इत्याहुर्वदन्ति । च पुनस्तदेव ब्रह्म कवीनां वेदशास्त्रकर्तृणां वषट्पूजां च परमनिर्वाच्यं । तत्किं यद् ब्रह्म विश्वं सकलं जगद्विभर्ति धारयति विश्वं कथंभूतं इष्टापूर्यं इष्टा च यज्ञादिभिश्च पूर्यं च कूपतडागप्रतिष्ठादिपुण्यकर्मभिश्च बहुधा देवराजादि स्वर्देवभूदेवनरराजादिरूपेणानेकधा जायमानं प्रादुर्भूतम् तत्किंभूतं भुवनस्य चतुर्विंश भुवनगिरीनां ब्रह्माण्डस्य नाभिर्मध्यं मध्यस्थमित्यर्थः ॥१२८॥

128. All this universe is Brahma—all this that appears real. Verily, he is beyond the description of poets and seers. He sustains the universe, with all its land and water. He is the central navel.—Mahânârâyana, 1. 6.

पुनरप्येतदेवानुवर्णयति ।

तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमाः ।

तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदापः स प्रजापतिः ॥१२९॥

(महानारायणः १ । ७ ।)

तदेव ब्रह्मैवाग्निरस्ति तदेव शुक्रं सदसतोर्बीजं तदेव विस्तीर्णरूपिणी प्रकृतिः तस्मात्सर्वं तद्ब्रह्मैवेत्यभिप्रायः ॥ १२९ ॥

129. He is the fire, the air; the water; the sun; the moon. He is the very seed of all that exists; He is Prakriti, He is *Prjâapati*.—Mahânârâyana, 1. 7.

चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः ।

उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥१३०॥

(रामपूर्वतापिनी १।७ ।)

स्पष्टमेतत् ॥ १३० ॥

130. Brahma is Conscious intelligence (immaterial). He is one, without parts, without a body. For helping the devotee in his practice of devotion symbols and forms have been attributed to Him.—Râmatâpini-Purva, 1. 7.

ननु तद्ब्रह्म ब्रह्मादिस्थावरांतान् रूपान् कुत्रचित्स्थापयित्वा प्रकाशयति किंवा तत्कालमेव विधाय प्रकाशयतीत्यत्राह ।

यथैव वटबीजस्थः प्रकृतश्च महाद्रुमः ।

तथैव रामबीजस्थं जगदेतच्चराचरम् ॥१३१॥

(रामपूर्वतापिनी १५ ।)

यथैव वटबीजस्थः वटपादपस्य बीजं तस्मिन्तिष्ठति यः स प्रकृतश्च प्रकर्षेण कृतः मूलार्थं कुरशाखाप्रशाखा पत्रपुष्पफलबीजांतसंपादितो महाद्रुमः तथैव रामबीजस्थं रामः आब्रह्मवृक्षपर्यन्ते जगति सर्वभूतान्तरात्मना रमति क्रीडति रामः अथवा सकल जगत्-सर्वभूतान्तरात्मना रमयति नतयतीति रामः यद्वा येऽत्र रामाख्ये ब्रह्मणि ध्यागिनो रमन्ति विश्रमयन्तीति रामः । उक्तं च “रमन्ते ध्यागिनो यत्र सदानन्दे चिदात्मनि इति राम-पदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते इति तस्माद्रामेति नाम्ना परं ब्रह्मेत्युच्यते । तच्च तत् बीज-मुत्पत्तिकारणं तत्स्थमेतद् दृश्यादृश्यं चराचरं जगद् भवति । यथा बीजस्थो वृक्ष आदा-वपि बीजात्मनैव भवति ततोऽकुरोत्पत्तौ बीजरूपेण जायते पुनरप्यन्ते बीजात्मनैव तिष्ठति एवमेवादौ तद्ब्रह्माख्यबीजस्थं तन्मयमेव सकलं चराचरं जगदासीत् । मध्येऽपि तद्रूपेणैव प्रादुर्भूतम् अन्तेऽपि तदात्मनैव तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १३१ ॥

131. Just as the huge tree lies in the seed of the Banian tree. So, O Rama, does the universe containing immoveable and moveable beings lie in the Brahmic seed.—Ramatâpini-Purva, 15.

इदानीमनेकनामकमेकं ब्रह्मैवेत्याह ।

स एव ब्रह्मा स शिवः शक्रः सोक्षरः परमः स्वराट् ।

स एव विष्णुः स प्राणः स आत्मा परमेश्वरः ॥ १३२ ॥

(महानारायणः ११ । १३ ।)

सोऽतर्क्यमहिमा श्रानारायणः ब्रह्म नानाविधजगदुत्पादको भवति स एव शिवोऽस्ति स एवोऽस्ति स एव पूर्वोक्तोऽक्षरोविनाशिस्वरूपः अनेन ज्ञातमन्यत्सर्वं विनाशिरूपम् ॥ १३२ ॥

132. He, verily, is Brahma ; He is Śiva ; He is Indra ; He is the undecaying and unchangeable, self-resplendent

One. He is Viṣṇu ; He is Prâna ; He is Âtmâ ; He is the Supreme Ruler.—Mahânârâyana, 17. 13

स एव सर्वं यद् भूतं यच्च भव्यं सनातनम् ।

ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये ॥ १३३ ॥

(कैवल्योपनिषत् ८ ।)

133 He is all and every thing—the past, the future ; He is eternal. to know Him is to conquer Death. There is no other way to moksa (liberation) —Kaivalya, 9.

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

संपश्यन्ब्रह्मपरमं याति नान्येन हेतुना ॥ १३४ ॥

(कैवल्योपनिषत् १० ।)

134 He who sees everything in Âtmâ, and who sees Âtmâ in every object, attains the Brahmic state. There is no other means —Kaivalya, 10.

पुनरप्येवमेव मुक्तिमार्गं इत्याहः ।

यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतनं महत् ।

सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यं तत्त्वातत्त्वाधिकं च तत् ॥ १३५ ॥

(कैवल्योपनिषत् १६ ।)

यत्परंब्रह्म सर्वात्मा तत्त्वमेत्वमे तत् यस्य विश्वस्य चराचरस्य जगत्तः महदायतनं परमाश्रयो भवति सूक्ष्मादणुतोपि सूक्ष्मं नित्यं निश्चलं तत्त्वात् पृथिव्यतेजोवाष्वाकाश-शब्दस्पर्शरूपरसगन्धचक्षुःश्रवणत्वप्रसनाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थमनोब्रह्माहंकारचित्ता-नीति चतुर्विंशतितत्त्वादपि तत्त्वं पञ्चविंशतिसंख्याको जीवत्मा ततोऽप्यधिकं षड्विंशति परमात्मसंज्ञकं भवति—

135. The supreme Brahma, the supreme Âtmâ, is pervading in this broad world. He is the subtlest of the subtle ; He is Eternal ; He is beyond the twenty-five principles, *i e.*, He is the twenty-sixth. He is the *Purushôt-tama*.—Kaivalya, 16.

NOTE.—Compare Gîtâ, 15. 18.

अतोऽसि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥

Therefore, have I been designated in the world and in the Vedas as the *Purushôt-tama* (the greatest Puruṣa).

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादि प्रपंचो यत्प्रकाशते ।

तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबंधैः प्रमुच्यते ॥ १३६ ॥

(कैवल्योपनिषत् १७ ।)

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादि प्रपंचं यत् येन चैतन्यरूपेण प्रकाशयते ज्ञायते तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबंधैः अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयावणात्मकैः प्रमुच्यते मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १३६ ॥

136. All that is Manifest as being in the condition of wakefulness, in dreams and in sound sleep ; I am all this—I am Brahma. To have this realization is the way to liberation from all bondage.—Kaivalya, 17.

पुनरपि सगुणनिर्गुणद्वारैतद्वर्णयति ।

त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ।

तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोहं सदाशिवः ॥१३७॥

(कैवल्योपनिषत् १८)

त्रिषु धामसु भूर्भुवः स्वरिति तेषु यद्वा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्था इति त्रिषु स्थानेषु यत्किंचिद्भोज्यभोग्यं अथवा यो भोक्ता भोगकर्त्ता वा भोगश्च यत् यो भवेदस्ति । तेभ्यो विलक्षणेन व्यतिरिक्तः श्रीनारायणः एतेषामसत्यत्वात् । यदुक्तं वसिष्ठेन “ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रितयं नास्ति वास्तवमिति” अतएव साक्षी साक्षीभूत्वा स्वस्वरूपचमत्कारप्रेक्षकः यत्-चिन्मात्रः अतएव सदाशिवः सर्वदा आनन्दस्वरूपः यः सोहमिति मत्वा पुरुषः सर्वबंध-मुक्तो भविष्यतीति पूर्वेण संबंधः ॥१३७॥

137. All the objects of enjoyment in the three worlds—their enjoyer, and the enjoyment—He who is an unique witness of all—nothing but consciousness—the eternal Siva ; that One I am.—Kaivalya, 18.

NOTE.—The Jiva's realization of identity with Brahma, is the summum bonum of life How many texts have repeated this truth.

पुनरपि ब्रह्मणः सर्वमयत्वं प्रतिपादयति ।

न भूमिरापो न च वह्निरस्ति न चानिलो नास्ति न चांबरं च ॥

एवं विदित्वा परमात्मरूपं गुहाशयं निष्कलमद्वितीयम् ॥१३८॥

(कैवल्योपनिषत् २३ ।)

यत्परमात्मरूपं गुहाशयं गुहासु सर्वभूतहृदयेषु आशयस्थानं यस्य तत्सर्वभूतान्त-
रात्मकं निष्कलं गुणातीतं अद्वितीयमेकं एवं विदित्वा ज्ञात्वा भूमिर्न भवति । आपो न जल-
मस्ति । वह्निश्चाग्निर्नस्ति । न चानिलः पवनोस्ति । न चांबरमाकाशमस्ति । यथाकाशे विंबीभूतं
सूर्यं दृष्ट्वामेकघटादिषु प्रतिबिंबिता बहवः सूर्या बिम्बात्मनः सूर्यादन्यभावनया भिन्नात्मक-
न भासन्ते अपि तु तन्मया लभ्यन्ते । एवमेव भूम्यादयस्तस्माद् ब्रह्मणो भिन्नात्मका न प्रका-
श्यन्ते अपि तु तदाकारा एव दृश्यन्ते इत्यर्थः ॥ १३८ ॥

138. He is not the earth, not water, not fire, not air, and He is not the firmament—He is without digits; He is entire there is no one other than He. This is the description of the nature of Brahma —Kaivalya, 23.

तस्मात्सर्वयज्ञेभ्यो ज्ञानयज्ञः श्रेष्ठ इत्याह ।

समस्तसाक्षी सदसद्विहीनं प्रयाति शुद्धं परमात्मरूपम् ॥

ध्यायेज्जगद्बीजजगन्निवासं विश्वं जुहोति वसुधादिशिवावसानम्

॥ १३९ ॥

(कैवल्योपनिषत् २४ ।)

याः पुरुषः आदौ जगद्बीजं मूलकारणं जगतो निवास आधारश्च तद्ब्रह्माग्निरिति-
ध्यायेत् तत्तस्मिन्ब्रह्मस्वरूपे बह्वौ वसुधादिशिवावसानं वसुधायाजातोयस्तृणादिसपवा-
दिर्यस्य शिव एवावसानमंतश्च यस्य तद्विश्वं जुहोति जुहुयात् तद्रूपतया जानीयात् यतो-
कुरतया बीजमेव तिष्ठतीति विमर्शात् । सुवर्णकुण्डलवत्कारणसदृशं कार्यमिति न्यायाच्चे-
त्यनेन मंत्रेण ज्ञानं यज्ञं कुर्यात् यदुक्तं गीतासु “श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परंतपः ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते” इति । सपुरुषः समस्तसाक्षिं सकलकर्मणां साक्षि-
भूतं सदसद्विहीनं अनिवच्यां नासदासीन्नोसदासीत्तदानीमिति श्रुतेः । जगत्सद्वासद्वा
गणयति परःकोपि सदसत् । तवैवाज्ञानाद्वा प्रभवति हि मिथ्यामतिरियम् । स किं सद्वासद्वा
किमितिसदसद्वेति चमर्ति । न वक्तुं जिह्वेमस्त्वयि तु सदसद्व्यां विरहिते इति न्यायाच्च
शुद्धंविश्वोपाधिकलंकशून्यं परमात्मरूपं ब्रह्म प्रयाति तन्मया भवति ॥ १३९ ॥

139. Man should meditate upon Him as the Witness, as one who cannot be defined, either as a being or non-being —He who is the Supreme; the holder and the pervader of the Universe. He existed before the earth came into existence, and will survive its end.

Men should offer oblations to Brahma of all this i.e., realize all this as Brahma,—Kaivalya, 24.

परमार्थतो ज्ञानवानेव मुक्तिभागी नान्य इत्याह ।

कथ्यते स एव योगी स एव ज्ञानी च ।

यत्पूर्णानन्दैकरसबोधस्तद्ब्रह्माहमिति कृतकृत्यो भवति ॥१४०॥

(परमहंसः ३ ।)

140. That man is designated as the *Jñânî* and the *Yogi*—he who experiences the bliss of the knowledge of being at one with Brahma ; that is the highest state, the highest goal.—Paramahansa, 3

मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्मास्म्यहमद्वयम् ॥१४१॥

(कैवल्योपनिषत् १५ ।)

141 In me is every thing born ; on me does every thing subsist , in me every thing merges I am Brahma—the One, without a second.—Kaivalya, 15.

अणोरणीयान्महतोमहीयान्नात्माहं विश्वं विशुद्धः ।

पुरातनः पुरुषोहमीशो हिरण्मयोहं पुरुषोहमस्मि ॥१४२॥

(कैवल्योपनिषत् २० ।)

142 He is subtler than the subtle , larger than the large I am the self ; the pure ; the ancient one ; the lord ; the golden one.—Kaivalya, 20.

नारायणोहं पुरुषः शिवोहं ब्रह्माहमस्मि सकलोहमस्मि ।

पूर्णोहमस्मि पुरुषोहमस्मि ज्ञानोहमस्मि सत्योहमस्मि ॥१४३॥

143. I am *Nârâyana*. I am *Śiva* ; I am all ; I am the sole one ; I am knowledge ; I am truth.

अपाणिपादोहमर्चित्यशक्तिः पश्याम्यचक्षुः सशृणोम्यकर्णः ।

अहं विजानामि विविक्तरूपो न चास्ति वेत्ता मम चित्सदाहम् ॥१४४॥

(कैवल्योपनिषत् २१ ।)

144. I have no hands and feet ; my power cannot be conceived. I see, though I have no eyes ; I hear, though I

have no ears I know I am knowledge itself No one knows me—I am eternal —Kaivalya, 21

NOTE.—Such are the thoughts of the person who has attained cosmic consciousness.

वेदैरनैकैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ।

न पुण्यपापे मम नास्ति नाशो न जन्मदेहेन्द्रियबुद्धिरस्ति ॥१४५॥

(कैवल्योपनिषत् २२ ।)

145. I am revealed by the several Vedas ; I am the matter of the *Vedānta* , I know the Vedas

I have neither virtue nor vice. I am not born. I have no body, nor the organs of perception, nor *buddhi* — Kaivalya 22.

विज्ञानं ब्रह्मचेद्वेद तस्माच्चेतो न प्रमाद्यति ।

शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान्कामान्समश्नुते ॥१४६॥

(तैत्तिरीय २ । ५ । १ ।)

146. One who knows that Brahma is *Vijñāna* (highest Knowledge); one who does not neglect and slip from that *Vijñāna*, such an one drives off all the sins of his body and attains all that he wants —Taittirīya—2. 5. 1.

स आत्मा विज्ञेयो सदोज्ज्वलोविद्या तत्कार्याहीनः स्वात्म-
बंधहरः । सर्वदाद्वैतरहितः आनन्दरूपः सर्वाधिष्ठानसन्मात्रो
निरस्ताविद्यातमोमोहोहम् ॥१४७॥

(नृसिंहोत्तरापिनी २ ।)

147. Know Him to be *Atmā* ; ever shining. He is free from ignorance ; He has cut all his bonds. He is even free from the idea of duality. He is full of bliss. He is the abode of all ; He is self-existent. He has dispelled all darkness of ignorance ; His individual “Iness” has become merged in the cosmic consciousness.

uttara, 2.

यं यं लोके मनसा संबिभर्ति । विशुद्धः कामः कामयते यांश्च
कामान् । तं तं लोके जयते तांश्च कामान् । तस्मादात्मज्ञं
ह्यर्चयेद् भूतिकामः ॥१४८॥

(मुण्डक ३।१।१० ।)

148 —'The knower of Brahma attains those high planes that he wants to reach ; attains all that he desires. Let all people who wish to gain prosperity, honour the knower of Brahma.—Mundaka, 3. 1 10

यस्य देवे पराभक्तिर्यथादेवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥१४९॥

(श्वेताश्वतर ६।२३ ।)

149 He who has the highest faith in his Deity and equal faith in his *Guru* (preceptor), success attends that great man.—Śwetâśwatara, 6 23.

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित्कुले
भवति तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रंथिभ्यो विमुक्तोऽमृतो
भवति ॥१५०॥

(मुण्डक ३।२।६ ।)

150 The knower of Brahma becomes one with Brahma He is beyond the reach of grief He is not touched by sin. He is freed of the chains of his bondage.—Mundaka, 3. 2 9

इति श्रीब्रह्मोपनिषत्सारसंग्रहदीपिका समाप्ता ।

श्रीः ।

THE END

Alphabetical Index of the Upanisad texts.

	Page.
अक्षिर्मुर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ ...	2
अक्षिर्यथैको भवनं प्रविष्टो ...	7
अंगुष्ठमात्रः पुरुषोन्तरात्मा ...	30
अचित्तं चित्तमध्यस्थमचित्यं ...	19
अजामेकां लोहितशुक्रकृष्णां ...	37
अणोरणीयान्महतौ ...	73
अणोरणीयान्महतौ महीयान्नात्माऽस्य ...	11
अतः परं नान्यदणीयसं हि ...	67
अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वे ...	6
अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्ति ...	62—63
अनन्ता रश्मयस्तस्य ...	42
अपाणिपादो जवनो ग्रहीता ...	13
अपाणिपादोऽहमचित्यशक्तिः ...	73
अपामापोऽग्निरग्नौ वा व्योम्नि ...	52
अविद्यायामंतरे वर्तमानाः स्वयं ...	47
अशरीरं शरीरेषु ...	29
अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं ...	29
असूर्या नाम ते लोका ...	46
आसीनो दूरं व्रजति ...	28
आहारार्थं कर्म कुर्याद् ...	38
इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ...	56
एक एवात्मा मंतव्यो ...	33
एको देवः सर्वभूतेषु गूढः ...	4
एको वशी सर्व भूतान्तरात्मा ...	12
एतज्ज्ञानीथ सदसद्वरेण्यं ...	21
एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदा ...	28
एतदेवाक्षरं पुण्यम् ...	18
एवं सर्वाणि भूतानि ...	35
एवं हवै तत्सर्वं परे आत्मनि संप्रतिष्ठितं ...	59
एष सर्वेषु भूतेषु ...	16
एषहि द्रष्टा स्पर्ष्टा श्रोता घ्राता ...	61
एषोऽणुरात्मा चैतसा वेदितव्यो ...	7

	Page.
एषाहि देवः प्रदिशोनुसर्वाः ...	32
कथ्यते स एव योगी स एव ज्ञानीचा ...	73
घटवद्विविधाकारं ...	57
घृतमिव पयसि निगूढं ...	46
चित्तमेव हि संसार ...	49
चित्तस्य हि प्रसादेन ...	48
चिन्मयस्याद्वितीयस्य ...	68
जनै रूपं रसं गंधं ...	64
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादि ...	71
तदेतदक्षरं परं ब्रह्म ...	21
तदेव निष्कलं ब्रह्म ...	45
तदेवाग्निस्तद्वायुः ...	68
तदेवैतत्तदु सत्यमाहुः ...	68
तमेवमात्मानं वेदानुवचनेन ...	41
तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसृताः ...	5
तावन्मनो निरोद्धव्यं ...	51
तिलाज्जे तु यथा तैलं ...	34
तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां ...	59
त्रिषु धामसु यज्ञोज्यं भोक्ता ...	71
दिव्येह्यमूर्तेः पुरुषः ...	20
दृढसंभूतमाकाशं ...	57
द्यां मूर्ध्नि यस्य विप्रा वदन्ति ...	1
द्वा सुपणौ सयुजौ सखाया ...	36
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये ...	41
न कर्मणा न प्रजया न धनेन ...	44
न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा ...	10
न च दिवो देवजनो न गोप्ता ...	8
न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं ...	9
न तं विदाथ इमा जजान ...	47
न तस्मात्पूर्वं न परं तदास्ति ...	9
न निरोधेन चात्यन्तिर्न बंधो ...	45
न प्राणेन नापानेन मर्त्यो ...	66
न भूभिरापो न च बहिरस्ति ...	71
न संहृदो तिष्ठति रूपमस्य ...	32
नान्योतोस्ति कर्ता नान्योतोस्ति द्रष्टा ...	14
नायमात्मा प्रवचनेन लभ्ये ...	12

नारायणोऽहं पुरुषः शिवोऽहं ...	...	...	...	73
नित्यो नित्यानां चैतनश्चेतनानामे को	...	...	...	12
परीत्य लोकान् परीत्य भूतान् ...	...	...	...	33
पुष्पमध्ये यथा गंधं	...	...	...	35
प्रणवोऽधनुः शरोऽह्यत्मा	...	...	...	55
प्राणो ह्येष सर्वं भूतैर्विभाति	...	...	...	25
बालाग्रशतसाहस्रं	...	...	...	34
ब्रह्माद्यं स्थावरांत च	...	...	...	62
ब्रह्मैव वेदममृतं पुरस्तात्पश्चाद्	...	...	...	3
भगवानपि विश्वात्मा	...	...	...	17
भिद्यते हृदय ग्रंथिच्छिद्	...	...	...	39
मीषास्माद्वातः पवते	...	...	...	16
मन एव मनुष्याणां कारणं	...	...	...	53
मनोमयः प्राणशरीरजेता	...	...	...	15
मनोहि द्विविधं प्रोक्तं	...	...	...	50
मय्येव सकलं जातं	...	...	...	73
महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।	...	...	...	57
य एकोहि सर्वजनेषु	...	...	...	18
यश्चक्षुषा न पश्यति	...	...	...	31
यश्च किञ्चिद्राजादिकं दृश्यते	...	...	...	27
यत्तद्दृश्यमग्राह्यमगौत्रमवर्णमचक्षः	...	...	...	58
यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा	...	...	...	70
यतः प्रसृता जगतः प्रसृतिस्तोयेन	...	...	...	67
यत्प्राणेन न प्राणिति	...	...	...	32
यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते	...	...	...	15
यतो वाचो निवर्त्तन्ते	...	...	...	27
यथा निरीन्धनो वह्निः	...	...	...	55
यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति	...	...	...	58
यथा प्रदीप्तं पर्वतं नाश्रयन्ति	...	...	...	48
यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गात्	...	...	...	6
यथैव वटवीजस्यः	...	...	...	69
यद्वाचाऽनभ्युदितं	...	...	...	31
यदा पंचावतिष्ठते...	...	...	...	42
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते	...	...	...	40
यन्मनसा न मनुते	...	...	...	31
यं यं लोके मनसा संविभर्ति	...	...	...	75

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्येष	...	...	...	24
यस्तु विज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन	...	...	...	53
यस्तु विज्ञानवान्भवति	...	...	...	53
यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः	...	...	...	54
यस्त्व विज्ञानवान्भवत्यमनस्कः	...	...	...	54
यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिदस्मान्	...	...	...	14
यस्मिन् द्यौः पृथ्वी चांतरिक्षमुत मनः	...	...	...	22
यस्मिन्निदं सर्वविदेतिसर्व	...	...	...	66
यस्मिन्सर्वमिदं प्रोतं	...	...	...	62
यस्मिन्संलीयते शब्दस्तत्परं	...	...	...	61
यस्य देवे परा भक्तिर्यथादेवे	...	...	...	75
यस्यामतं तस्य मतं	...	...	...	40
येनावृतं रवं च दिवं च महौ च	...	...	...	67
यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो	...	...	...	17
लक्ष्यं सर्वगतं चैव शरः	...	...	...	56
लयविक्षेपरहितमनः	...	...	...	51
बन्धश्च यद्यत्खलु विस्फुलिङ्गाः	...	...	...	20
विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद	...	...	...	74
विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः	...	...	...	54
वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः	...	...	...	44
वेदैरनैकैरहमेव वेद्यो	...	...	...	74
वृक्षं तु सकलं विद्यात्	...	...	...	35
बृहश्च तद्विव्यमचित्यरूपं	...	...	...	3
श्रवणाया बहुभिर्यो न लभ्यः	...	...	...	39
श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसोमनो	...	...	...	13
स आत्मा विज्ञेयो सदाज्ज्वलो	...	...	...	74
स एव ब्रह्मा स शिवः शक्रः	...	...	...	69
स एव सर्वपद् भूतं	...	...	...	70
सत्यमेव जयति नानृतं	...	...	...	26
सत्येन लभ्यस्तपसाह्येष आत्मा	...	...	...	26
समस्तसाक्षी सदसद्विहीनं	...	...	...	72
समाधिनिर्धौतमलस्य चेतसो	...	...	...	52
समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो	...	...	...	43
समासक्तं यथा चित्तं	...	...	...	50
सयो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति	...	...	...	75
स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं	...	...	...	61

				Page.
सर्वभूतादिवासं च यद्	...	...	...	46
सर्वभूतस्थमात्मानं	...	...	...	70
सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति	...	...	...	28
सदानन्दं हृक्मवर्णं	...	...	...	19
सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न	...	...	...	8
स्वप्नान्तं जागरितांतं	...	...	...	65
स्वयममनस्कमश्रोत्रमपाणिपादं ज्योतिर्मयं ।	.	...	...	63
हंसः शुचिष्वसुरंतरिक्षसद्भौता	...	...	...	65
हिरण्यमये पुरे कोशे	...	...	...	25